

ЗДВИГ РІКИ

Хатина, зіпершись на палів суглоби,
 Дріма над сагою Ріону. З подвір'я
 Виходять дві постаті — два хлібороби
 І чути дзвінку тишину повечір'я.
 Як вихватці, білі дерзкі тополини
 Над лісом, над лугом зірвались з розгону
 І промінь, мов голуб, що з місяця злинув,
 Крилом вимережував хвилю Ріону.
 Одна — трошки нижча, а ця — трошки вища,
 Окреслились тіні мандрівників строго.
 Валявся Ріон, мов каліка, в річищі.
 Спливали в уяві легенди про нього.
 Тоді до молодшого старший промовив:
 — „Йдемо ми, щоб воду товкти десь у ступі“.
 Поглянув на місяця, сплюнув і знову
 Розлягся їх кроків гамований тупіт.
 Молодший наваживсь озватися: — „Годі!
 Свій плін на цім місці Ріон перепинить.
 Вже рушили валки грабарські із Поті,
 Щоб річку звідсіль якнайдалше відкинуть“.
 Розправивши груди, обвіяні вітром,
 Хитнув подорожній чолом круглолобим:
 — „Мій друже, не вір оцим вигадкам хитрим.
 Здвигати Ріон? Та яким же то робом?“
 — „Ріон пересунуть у бік од Набади
 І Поті опиниться далі від нього.
 Порине ріка крізь прокопані гряди
 І водам вторуються інші дороги“.
 Старий хлібороб юнакові не вірить.
 Він випроставсь, дуб цей, похилий літами, —
 Він кожну і думку, і явище мірить
 На мірку старої мужицької тями:
 — „Я знаю, що ріки міняють долини,
 Троянди квітують на вітах магнолій.
 Але щоб такі запровадити зміни —
 Не знаю, чи навіть століття доволі!

Ні, річки Ріону

не зрушать, мій синку!

Шкода і роботи! Річище — єдине!

Діди — й ті такого жажнулися б вчинку.

Навщо ж нам братись? Скажи, доведи но“.

— „Річище нове вже копають по схилах,

Простори вже риють і багна вже гоять,

Ціною великої праці і сили

Виводять ріку, гуркотливу, мов поїзд“.

Упертий бесідник зневір'ям, як лезом,

Гадає підрізати крила хлопчині:

— „Всі ваші бажання, як глянуть тверезо —

Пусте, марнота, не під силу людині!“

Вони сперечалися. Мислі старечі,

Затявшись уперто, не хтять одступати.

Ні докази влучні, ні приклади й речі

Не можуть старого невіру зламати.

Та в слові молодшо о вибухла звага:

— „Сам Сталін, що бачив ці багна й лагуни,

Сказав нам: для власного щастя і блага

Все зможе народ —

і Ріон пересуне“.

— „Так Сталін говорить?“ — Хома - недовіра
Спинивсь, мов у млі діаманта побачив.

— „Ну, діло буде! То ж бо істина щира!“

Кричить він: — „Часи наступають гарячі!

Ріон наш своє старопуття покине,

Змете - розметає прадавню в'язницю

І цвітом барвистим засяють долини,

І мертва земля оживе й заясниться.

Ти — мисль нездоланна, що нищить незгоду!

На багна, заржавілі в трясці й осузі,

Лаврові сади ти приводиш. Природа

Скорилась тобі, наймудрішому з друзів.

Ти — вождь, що провидів крізь присмерк світання,

Прознав Палеостомові тайнощі чорні.

І Сталіна мислі нас живлять, мов корні,

І сповнюють мужністю наші сягання“.

Так щиро природа лиш вміє казати,

Як старший це мовив.

І в ніч входить тиша.

Біліють на небі тремтливі ягнята,

І хвиля Ріону їх відсвіт колише.

І місяць з долин Чаладіді звертає

В ворота до Поті, де море — габою.

Спішать подорожні, й ріка поспішає

Прорватись до моря і стати до бою.

З грузинської — М. Бажан

НА РЕМОНТІ

З моря ледь-ледь плывуть над нами серпанкові хмаринки, і здається нам, ніби це хтось там угорі, підкравшись, пустотливо накидає в вечірній імлі на верховіття дерев химерні прозорі тканини. Крізь хмаринки просвічується півкуля блідо-жовтого місяця і де-не-де тремтливо поблискують у темно-сірих прогалинах неба далекі зірки. Ми — в гушавині бузкових кущів. Їх так багато в санаторному парку. Тихо, затишно, мрійливо. І здається, що все відпочиває вкупі з нами — засинає під чарівну симфонію південного вечора. Ніби й самі дерева: липи, дуби, акації, чинари, клени, ясени, граби, берести, тополі, та й бузкові кущі, рясно вкриті квітами, схиливши свої соковиті віти, куняють тепер у солодкій задумливості присмеркової прохолоди. І вихоплюється з глибин наших грудей: „Ех, хороше жити!..“

Потім ми довго мовчимо. Влихаємо на повні легені пахощі бузкових квітів і свіжо скошеної трави на газонах. Нас п'янить оцей південний вечір. Ми навіть відчуваємо, як по наших жилах вирує незвичайне для наших років збудження, — от, ніби знов повертається до нас наша молодість. Хрумкне в когось під ногами, по той бік кущів, гравій на стежці, або десь за санаторною стіною вибухне раптом приск дужого бадьорого сміху, і нас охоплює тепле зворушливе хвилювання: „Та то ж ми, то молодість наша“...

... Молодість! Та хіба ж і справді була в нас молодість? Була?! А чи не мрія то тільки наша про молодість? Нездійснений сон? Ні, не було в нас молодості. Не було! То ми тільки марили на провесні наших літ про молодість — справжню, дзвінку, рожеву, хорошу молодість, — таку, як ми відчуваємо її тепер на наших прекрасних майданах, вулицях, в наших аудиторіях, відчуваємо в дні свят „молодості, краси й сили“...

— А літа наші вже й прошли... Ех!.. і скільки того лиха було!..

Старий Шльома, ударник з заводу, розтягнувшись горілиць, лежить поруч мене на садовому плетеному ліжку і зосереджено дивиться в просторінь, а я сиджу біля нього, поруч,

на другому ліжку, і спостерігаю, як в його розширених у присмерку зіницях мінливо грає сяйво і місяця і зірок.

Шльома випускає з грудей здавлений подих, мружить очі і струшує рукою, ніби понависало щось тяжке на ній, гнітюче... Прокашлюється.

Після вже полегшено додає:

— Минулося...

— Да-а...— відповідаю я. І в моєму голосі чути якийсь невизначний біль. Чого? Може, через те, що в нас обох молодості не було? Може... Та даремно! Аджеж ми тепер обоє в розкішному парку і над нами наше чудове радянське небо. Про нас турбуються. Нас лікують кращі лікарі наші. Ми... І я вже вдячно кажу до Шльоми:

— А тепер, бач, ми зароблено відпочиваємо.

Шльома раптом повертає до мене голову, схоплює мою руку і, хвилюючись, тисне її...

Що? Що з ним?..

— Шльома!..

І знов ми мовчимо. І знов з насолодою вдихаємо пахощі бузкових квітів і свіжо скошеної трави, милуємося з незрівняної нашої прекрасної природи і відчуваємо в своїх жилах вісімнадцятиліття... А хмаринки плывуть, плывуть, і блідожовтий, не повний ще, місяць то пірне в них, обгорнеться серпанком, то знову винирне, блисне й десь глибоко відіб'ється збудженою, стрімкою думкою в розширених зіницях старечих очей найкращого мого санаторного приятеля Шльоми.

... „Старечих очей“... Та хіба ж можна так сказати про Шльому? Що я? Ні, ні — не можна. Товаришеві Шльоми через два роки — сімдесят... Але він почуває себе тільки як у вісімнадцять! І я йому без запевнень вірю, бо й мені зараз, хоч і народився п'ятдесят шість тому, не більше вісімнадцяти... Так, — вісімнадцяти!..

Мій приятель Шльома взагалі життєрадісний, бадьорий, міцний ще. У нього багато ще сили в руках і зовсім молода душа... Він завжди жартує і своїми молодечими вигадками смішить усіх нас в палаті. Ось вже скоро місяць, як ми живемо з ним в одній палаті, а я не помічаю за ним будьякого смутку. То тільки якось раз трапилось таке з Шльомою. Не витримав тоді...

Шльома розповідав мені про своє минуле, і тоді я помітив на його сірих, вдумливих, не погаслих ще, розумних очах сльози... Шльома плакав.

А зараз ми обоє в полоні вечірніх чар... Прекрасно на світі жити! Стільки молодості, енергії, сили навкруги! І хоч ми обоє — „сердечники“, хворіємо на міокардит, склероз, аортит, — ці відгуки нашого минулого лихоліття, — ми певні, що і „сьогодні“, і „завтра“ вже назавжди наше, і ми бадьоро й мужньо дивимось вперед...

— От Масс... Масс — колишній владар цих споруд. Хіба він гнув коли спину в роботі? А я — гнув. В три погібелі... — Шльома рішуче підводиться, спускає ноги з ліжка, прокашлюється. Очевидно, у нього є потреба говорити, і я зосереджуюсь. — А я — гнув... Да-а! За тридцять копійок сотню нагайок за день виробляв. Тими нагайками козаки полосували наші спини... А Масс розкошував... Пиячив тут... Да-а!..

Шльома пересмикує плечима, і мені здається, що оце і зараз ще він відчуває на своїй спині оте колишне козацьке полосування нагайкою. Він умощується зручніше на ліжку і довго потім дивиться мені в очі, проникливо, вперто...

Я знаю вже історію минулого його життя. Це цікава і водночас дуже жахлива історія людини. З великим хвилюванням і сумом я слухав його оповідання про себе. Воно залишило в мені незабутнє враження й глибоку пошану до нього. Проте, мені зараз все ж таки хочеться ще раз послухати Шльома.

Не долічується Шльома в своїй родині чотирьох дітей: трьох синів і старшої доньки. Забиті всі... Це було дев'ятнадцятого року. Працював тоді Шльома на селі — шорником.

— У свого рідного шуряка працював, — розповідав мені тоді вперше Шльома. — Та що ж? — собака був... Тисячі заробляв на нагайках, а мені платив копійки... В злиднях, в бруді так і сидів я з купою голодних дітей...

З огидою згадував Шльома про свого багатого шуряка. Шльома визнає за „своїх“ лише трудящих — хто б вони не були. Ненавидить визискувачів — хай і рідня.

— Налетіли на світанку герої „неньки України“ — петлюрівці і забили моїх дітей... Згвалтували... задушили... А синів, що кинулись на захист сестри, порубали шаблями. Ой-ой!..

Розповідаючи про це своє велике горе, Шльома дуже хвилювався і плакав, а в мене не було сили заспокоїти його. Аж досі в мене мурашки повзуть по спині від того оповідання його.

Шльома протирає очі, і я вже думаю, що він розпочне знов розповідати про своє життя. Готуюсь уважно слухати його. Та Шльома раптом, якимось незвично для себе, викрикує:

— Прокляття... Роз'єднували нас... А воно, бач, як! Ось ми, як рідні брати... Одна сім'я. Живу з вами, душа в душу...

Шльома пересідає на моє ліжко впритул до мене, і я відчуваю його дихання. Мені чутно, як у нього калатає серце. Я ще не чув від нього чогось подібного. Я насторожуюсь.

— Про равинів кажу та попів... — Він рвучко спльовує набік: — Сволота!..

Різні думки схоплюються в моїй голові, здогади — про що це він? Але нічого певного не можу уявити собі.

Правда, я не раз помічав, що Шльома штудіює якусь дуже потріпану, стару книгу, що він привів її з дому. Навіть

спитав якось у нього,— що то за книга? Відповів: „Історія єврейського народу“. Але мене гукнули до лікаря і довелося обірвати розмову про цю книгу. П. тім я про це забув. А Шльома не читав більше тієї потріпаної книги. Книги Шльома вже брав в нашій санаторній бібліотеці і просиджував цілі дні над ними.

— Наш легендарний Мойсей і ваш не менш легендарний Ісус, вони винні в усьому...— знов починає Шльома.

— Хіба?— виривається в мене запитання.— Хіба тільки вони?

— Вони, вони... Та їхні прислужники— попівство. Адже, хто віру вигадав? Хто книги про цю брехню понаписував?

У Шльоми від внутрішнього збудження тремтить голос. Я знаю, що хвилюватись йому шкідливо. Я намагаюсь повернути все це, про віру й попівство, на жарт. Та, очевидно, у Шльоми ця справа—якесь істотне болісне питання. Він не губить своєї думки. Проте розгадує мій маневр:

— Не бійтеся за мене. Я—нічого. Говорю лише з приводу тої книги... Пам'ятаєте?— „Історія єврейського народу“...

Шльома уриває свою думку, глибоко втягує в себе повітря, замислюється. У нього виразніші позначаються на лобі зморшки. Стріпує головою:

— А в мене, знаєте, тріхи було затяглось... Оце тільки нещодавно я зрозумів як слід. А то все—ссав якийсь хробак... Не вірив, а він—ссав... Облуда, ошуканство—нема бога. Це я кажу, Шльома, старий єврей... У нас ще багато є таких, як я був, старих... І в них ссе... Я знаю. Але вагаються. Нема рішучості. Тепер я розпочну боротьбу. Активно виступаю скрізь проти бога і віри... Приміром, я ударник на заводі. Кращий шорник. На три цехи. Мене відмічають. Преміюють. Путівку дають до санаторії. А я з цим обманом не борюся. Годі-і!..

Шльома надовго замовкає. Лягає на ліжку, як раніш—горілиць, і дивиться в одну точку. Про що він думає тепер?.. Груді в нього рівно підіймаються і падають. Руки складені на животі. Тепер яскравіш окреслюється його молодавість, і якось стає дивно, що ця людина, пройшовши такий тяжкий життєвий шлях, добре зберегла свою зовнішність.

Небо зовсім звільнилось від хмаринок, і тепер півкуля місяця, ніби зупинившись на одному місці, з більшою щедрістю струшує на землю свої багатства п'яного вечора. А зірки палахкотять тремтливим світлом і промін'я їх, пустуючи, плутається в посрібленій бороді Шльоми. На устах у Шльоми ледь помітна спокійна посмішка.

Час іде.

Тихо.

Згодом Шльома підводиться:

— Мабуть, нам пора...

Ми виходимо з бузкових кущів і прямуємо до санаторної веранди. Шльома каже, що в нього є бажання розповісти мені дещо. Я згоджуюсь слухати. І ось ми вже на веранді. Відшукуємо серед інших санаторників, що тут на веранді змагаються в шахмати й доміно, зручніше місце. Сідаємо, і Шльома розповідає:

— Прочитав сьогодні цікаве оповідання Шолом - Алейхема про одного єврея - молочника, — як він хотів розбагатіти. Цікаво пише Шолом - Алейхем. Тільки немає в нього боротьби. Він так пише, ніби все це не зачіпає його. Стоїть осторонь і змальовує. Адже тяжке життя описує. Чому ж він не показує, як з цього життя вийти? Що треба робити, щоб позбутись такого нудного, безбарвного животіння? Де ті герої, що виводять людство на кращі шляхи? А я так гадаю, що це оповідання не наснажує волею до боротьби. Цікаво, по який бік стояв би Шолом - Алейхем, якби він жив за наших часів?

Шльома хитає головою, мружить, за звичкою, очі і розтирає долонею коліно. В цю мить він скидається на якогось старовинного філософа: вдумливий, серйозний і величний. Мова рівна й переконлива. Не можна не вірити Шльоми.

— А я такої думки, — після хвилиної мовчанки продовжує Шльома. — Безперечно, на наш бік став би Шолом - Алейхем. Великий письменник... Інакше не могло б бути. Майстер... У наших сучасних письменників ще немає такої майстерності. От щодо змісту — вони стоять вище за Шолом - Алейхема. А по майстерності — ні.

Але цьому я вже заперечую. Наводжу багато прикладів з блискучих сторінок художньої творчості сучасних єврейських прозаїків і поетів.

— Ні, — кажу, — тут, мабуть, ви, дорогий товаришу, чогось недооцінили...

— Я?

Шльома трохи збентежений. Він передає мені зміст прочитаних за останній час книг, і до кожної з них додає свої, як він каже, особисті міркування — оцінки твору. Особливо мене дивують його критичні зауваження до роману Ноте Лур'є „Степ кличе“.

— Гарно пише, наприклад, цей молодий письменник — Лур'є. Мені подобається. Тільки мало він знає село. Мабуть, вивчав його з газет або наїздами. А я вік прожив на селі. Ні, хіба це вірно, щоб над степом деркотили нічні цвіркуни? Зовсім не деркотять цвіркуни, а цюрчать... Деркочить птах-деркач, а цвіркун — комаха...

Шльома порпається в кишені і дістає звідти записну книжку. Перегортає сторінки. Пильно вглядується очима. Шепоче губами. А потім вголос:

— Слушайте... Ось в нього є таке: „Ряба телиця спокійно

стояла в густому, ще зеленому колосі, поволі відганяла хвостом коників"... Поперше, коників у колосі не буває,— вони водяться на толоках та серед низьких трав, а подруге, коники ніколи на живу істоту не сідають, тікають від неї,— це ж комаха - плигунець...

— Ну, це ви вже, товаришу Шльома, занадто суворо...

Шльома здивовано надломлює брови й стримано відповідає:

— Може й так — вам видніш... Але я хочу бачити й відчувати скрізь правдивий образ... Ось мені не подобається взагалі те, щоб комсомолка, чи партійка Елка Руднер — героїня цього твору — так липла до якогось там Шефла Кобилець... Дайте мені раду, звичайнісінький собі підкуркульник і на тобі — відповідальна працівниця дозволяє собі таке... Ні, не створив письменник потрібного нам героя, намалював не той портрет, що треба було б... Шолом-Алейхем — да! Він умів малювати. Правда, і в нього, як я вже казав, є вади. У нього революції нема. Але він був дрібнобуржуазний письменник. Тому — не дивно. Інша річ — Лур'є. Наш письменник, пролетарський, і пише за наших часів. А наш час — час великих робіт і боротьби. Нам хочеться бачити наших справжніх героїв, сильних, вольових. На них рівняти нашу молодь. А то...

Раптом в нашу розмову вривається санаторний дзвінок. Шльома на півслові уриває думку. На веранді пересуваються стільці, столики. Здіймається різноголосий гомін. Ми змішуємося з наговпом і заходимо до їдальні випити свою вечірню порцію молока. А за кілька хвилин вже всі ми, санаторники, розходимося по палатах.

До повірки чергового лікаря залишається ще з півгодини. Старий Шльома шукає. Всі сміємось. Падаємо від сміху. Сміється й сам Шльома. Та ось Гарасько починає викликати Шльома на - силу — поборотися... Гарасько — молодий хлопець, але м'язистий, з добрими біцепсами на руках. Ми зацікавлюємось. Пристаємо на пропозицію Гараська. Шльома відмовляє Гараську. Каже, що Гарасько буде „бідний"... Але це тільки роздратовує, розпалює хлопця, і вони схоплюються — молодий і старий...

Вся палата в захопленні. Напруження. Та враз — вибух нестримного реготу... Гарасько вже пручається на підлозі. А на ньому почервонілий Шльома. Притискує лопатки до підлоги.

— Не пручайся, не пручайся... Попроси...

Зробивши останнє зусилля, Гарасько проситься:

— Визнаю... Пустить...

І довго ще ми сміємося з Гараська, з його необачності, і дивуємося з сили старого Шльоми. А Шльома, передихнувши, зауважує:

— Хіба це сила? От служив я в старій армії — артилери-

етом. Тоді ще була сила. Раз на маневрах загрузла в баюрі гармата. Не везуть коні. Вовтузиться прислуга. Та тільки ж ні в місця. Жалко стало коней, та й людей. Підходжу я і кажу: „Ану, хлопці, дайте і мені місце“. Підклав під задню осю плече та й — во!.. Пішли коні залюбки... Ото була сила. Гармату підіймав!.. Прикликає тоді мене офіцер. Питає: „Ти лафет підіймав?“ Кажу: „Так точно... Я“. Офіцер зміряв мене поглядом з ніг до голови та як уперіщить нагаєм по спині: „Ти мені гляди“... Лопнула гімнастерка і аж до п'ят потекла по спині в мене стьошка крові. А за що вдарив?.. Злякався моєї сили... Залякував... Як же! Якийсь єврей і має таку силу...

Шльома не сміється вже. Він похмурий. Роздягається й лягає на ліжку. Кліпає електрична лампа — попередження нам — спати. Шльома натягає на себе простирало і вже після цього кінчає своє оповідання про пригоду з гарматою.

— Собака-а... Укокошав таки хтось його. Повертався звідкілься п'яний... Не знайшли винного...

У двері заглядає черговий лікар і ми всі негайно лягаємо на свої ліжка. Тухне світло. Засинаємо. Але я ще довго в напівсні чую, як Шльома ворухиться на ліжку. Може, спогади роздратовали його?..

А на ранок в нашій палаті знову повно сміху і веселих, дружніх розмов. Сміємося з Гараська й вихваляємо Шльома.

У мене й Шльоми нема на сьогодні процедур, і ми вирішуємо зараз же після сніданку піти на берег моря. Погода сонячна, тихо, і, мабуть, море спокійне. Це нас вабить. Та й взагалі ми — я і Шльома — любимо море. Ми часто виходимо дивитись на море. Приємно вдихати його кисневе повітря, вдихатись у безкраю далечині і, розтагнувшись на скелі, слухати, як внизу бурхотить прибій хвиль. Тоді ми багато говоримо про наше величчя „сьогодні“ і „завтра“.

І ось ми вже спускаємось прибережними закрутистими стежками до моря. Знаходимо своє улюблене місце, розгашовуємось і спостігаємо. Нам видно, як ізза обрію висувається пароплав. Над ним клубляться пасми темносизого диму. Назустріч від берега летять зграї мартинів і чайок. Ближче до нас — шмигляють моторки, ледь-ледь на притихлих хвилях похитуються рибальські човни, парусники; попикує катер, що тягне навантажені баржі...

Шльома продовжує незакінчену дорогою розмову. Розповідає про те, як він потрапив на завод.

— Тяжко мені було залишатись далі там, де я втратив найкращі свої скарби — дітей. Я зірвався з місця й подався до Миколаєва. Руїна тоді була скрізь. Не знайшов роботи в Миколаєві. Переїхав до Одеси. Тут потрапив до шорницької артілі кустарів. Шість років попрацював в артілі. Але мене

тягло на велике виробництво. Свій фах, свій досвід хотілось розгорнути в ширших масштабах. Артіль кустарів не задовольняла мене. І ось нарешті я влаштувався на заводі. Спочатку завод був невеличкий, а тепер — це велетенський і стоїть в шерензі найкращих заводів країни. Я люблю свій завод. Жодного прогулу в мене нема. Та хіба ж і можна робити прогули на нашій соціалістичній роботі? Ні, не можна. В своєму господарстві працюємо. Я завжди кажу: коли ти робиш прогули, ти не наша людина. Ти для нас — чужак. Тобі не місце біля соціалістичного верстата. І зі мною погоджуються. Моя робота — цікава. Ось скоро п'ятдесят років, як я працюю шорником. Люблю свій фах. А в заводі я — на три цехи. Робота моя — перешивати та лагодити паси для трансмісій і шківів. Відповідальна робота. Від спритності і вміння майстра в цій галузі багато залежить. Порвався, приміром, якийсь пас, лопнув, а під рукою зараз немає запасного. Тут і треба виявити себе, свою майстерність і відданість роботі. От! Мою роботу цінують на заводі. Багатьох я навчив, як треба працювати. Ну, а тепер у мене ще сили прибавилось... Підлікувався і помолодшав. Тепер хіба ж так запрацюємо!..

Шльома сміється. Схоплює камінець і жбурляє його в море. Камінець довго шкобиртає на поверхні води. Черкає воду.

— Ого-го!.. А дивіться, дивіться, як пішов... Аж десять раз...

Шльома з юнацьким завзяттям кидає камінці на воду — іще й іще... А вони, зробивши кілька стрибків на поверхні, м'яко зникають у глибинах моря. Я захоплююся з Шльома — з його моторності, молодечтва... Я теж жбурляю камінці; вони булькають або роблять шкоберти на поверхні води. Я пригадую: так само в дитинстві жбурляв камінці на воду — на ставку... Тоді я пас поміщицької свині. Часто забував про свиней, а вони лізли в сусідські городи й робили шкоду... Тоді мене били і панські посіпаки, і хазяї, яким свині шкоду робили... Алеж яка ріжниця! Тоді я був хлопцем, а тепер — з сивиною на висках... Я жбурляю камінці, підхожую Шльома. А Шльома приходить в спортсменський азарт і ще спритніш пускає свої камінці.

Ось він — низенького росту. Жилавий. З невеличкою лисиною на посивілій голові. З простим, відкритим обличчям. Підстрижена, рудувата, посереблена борода. Сір, жваві очі. В очах збудження і велике задоволення. Весь питливий і стімкий. Стоїть тепер він над грайливим морем і жбурляє камінці на воду. А його цілує променисте літнє сонце і підсмажує шию і груди, пестить легенький морський вітерець... Скільки гри і фарб в його пружній постаті!.. Дійсно, тільки радянська влада може повернути людині молодість і силу. Чудеса!..

— Шльома! Шльома!..

...Та проте, і чого це я так захоплююсь Шльомою? Що дивного з того, що ми, добре відпочивши, підлікувавшись, тепер пустуємо тут, на березі моря, ніби ті юнаки? Що дивного тут? А те, що наша доля в минулому була однакова. А те, що обое ми були жорстоко експлуатовані і над нашими спинами свистіли нагайки. А те, що ми тільки під старість відчуваємо свою справжню молодість, що ми працюємо на себе й про нас турбуються...

Через годину ми повертаємось до санаторії — обое закохані в море, в його рухливі хвилі, в його глибинні тайни, в його грізне гурчання... Ми сміємось, ми співаємо... Я й Шльома — співаємо. Співаємо про нашу величну країну, про нашу другу молодість...

А нашій пісні вторить відгомін з порту. Порт внизу, перед нами. Він дихає напруженим, радісним життям — тисячоголосий, рухливий... Механічні крани - велетні з спиртністю юнака, повертаючись на всі боки, і вниз і вгору, пораються з вантажами. Скриготять лебідки й лине традиційне — „віра - а!“ Безупинно гуркочуть землечерпалки, що поглиблюють водяний плацдарм порту. Під дбайливо впорядкованими навісами — гори всякого товару. Скрізь: ящики, ящики, ящики... Симетрично розкладені бунти каната. Піраміди лантухів сирцюбавовни. Штахети шпал, дощок, рейок. Купи залізного брухту, напівфабрикатів, готового виробу. Вугілля, вугілля, вугілля... І серед усього цього — машини, машини, машини... Сіялки. Віялки. Плуги. Культиватори. Станки. Верстаги. Трактори...

По порту курсують автомашини, ломовики - підводи; на залізничній магістралі маневрують вагони...

Гудки, сирени, свистки...

За лісом мачт, труб, радіомачт, як на долоні — „Пересип“. Тут серце Одеси й головний нерв: заводи, електростанція, склади нафти. А далі, на просторах степу — зелені, квітучі, кодгоспні лани. Там стигне соціалістичний врожай. Під самим урвищем берега моря — „Лузанівка“. Хто не знає Лузанівки? Це — кузня здоров'я. Тут щороку гартуються тисячі молодих організмів майбутніх бійців за соціалізм. Зліва — Жевахина гора.

Жевахина... Як багато з нею пов'язується згадок!

В найтяжчі часи царської реакції влаштовуються тут таємні від поліцаїв робітничі маівки, сходяться сюди для нарад пересипські підпільщики...

Дев'ятнадцятого року героїчні тилігуло-березанські червоні партизани переможно трощать звідси банди білогвардійської наволочі та їх спільників - інтервентів, що не встигли завчасно вибратися з Одеси...

Обабіч гори — лимани. Куяльницький, Хаджибеївський, —

найкращі наші цілющі грязі. Одеса взагалі уславлена своїми лиманами. Та хіба тільки лиманами? Одеса — всесоюзна здравниця. Скільки трудящих тут відпочиває й ремонтує своє здоров'я! Море, сонце, повітря і краса південного міста! Рівні, як шнур, вулиці, великі й малі музеї, парки, магазини, кіно, кінофабрика, і — оперний театр... Аркадія, Ланжерон, Лксдорф... Ах, красуня Одеса!..

Ми зачудовані краєвидом. Зупиняємось на найвищій точці проти ставці „Освод“ і милуємось пейзажем.

Пароплав, що його ми бачили за годину до цього на обрії, підходить тепер вже до портового маяка, подає сигнал. Стишується. І ось уже повагом обходить гранітний мол. Посувається до порту. Шльома складає трубкою руку, прикладає до очей і вдивляється в силуєт пароплава.

— „Абхазія“! — говорить по паузі.

— Звідки видно це?

— Я вже знаю... „Абхазія“...

І я складаю так само трубкою руку й прикладаю до очей. Бачу корпус пароплава, капітанську рубку, людей — товпляться до носової частини. Але пишу я не бачу.

— А я й без пишу знаю, що „Абхазія“. За розписом прибуває...

Шльома повертається до мене, весь якийсь пожвавлений, усміхнений... Говорить:

— Пароплав „Абхазію“ я пізнаю, бо я їздив на ньому... — В голосі Шльоми чуються нотки гордості. Це зацікавлює мене. — Да, їздив — до Севастополя. Завод посилав мене з одним важливим дорученням... Багатуший пароплав! А в Севастополі я побував скрізь... Ви бачили в Севастополі паво-ламу?

Згадка про Севастополь викликає в моїй уяві інші картини...

... Ось, похитуючись на дев'ятибальних хвилях, грізно чорніє в кількох кілометрах від берега „Потемкин“. Жерла гармат — на місто. З них тількищо вилетіли снаряди. В місті збудження, переполох... Події розгортаються щохвилини... Будуються барикади... В порту точиться вже бій... На вулицях міста бій... Лютує чорна сотня... Кров... Жах...

— Га? Що? — кидаю невлад до Шльоми.

Та раптом різкий, відчайдушний голос знизу: „Рятуйте!“ Обое ми здригаємось і вилягуємо шиї в бік берега... Потім я поглядаю на Шльома. У нього бліде обличчя — біле, біле. Розширені ніздрі — ледь помітно дрижать. А в очах якісь вогники перебігають. „Що з ним? Хіба злякався?“

— Там топляться...

І враз Шльома зривається з місця і біжить вниз... до берега, де скупчується натовп, звідки чути оте відчайдушне: „Рятуйте!“

— Шльома! Шльома!.. Серце!..

Не чує Шльома. Тоді біжу і я згори за ним. У мене перехоплюється дух і коле в грудях. Але я в такому вже нервовому збудженні, що не в силі себе стримати,—я одне бачу, що дійсно „там топляться“... І я біжу... На морі за півкілометра від берега чорні перекинутий човен і навколо нього борсаються в воді люди...

... „Там топляться“...

Я не розумію, що власне я буду робити коло берега. Не усвідомлюю. Плавати я не вмію. Але мені стискує горло невимовний жаль. Можливо, це страх за життя,—взагалі за життя людини. Я теж в дитинстві топився, і мені було жалко втратити своє життя. Тепер той жах знов ось передо мною. „Там топляться“... Несамовито я щось кричу... Та, мабуть, мене ніхто не чує, або мені тільки так здається, що я кричу,—натовп на березі не помічає мене. Я спотикаюсь, падаю, схоплююсь і знов біжу, і знов кричу...

... „Там топляться“...

Уже біля натовпу мені робиться недобре. Я сідаю на землю, і мені здається, що я мружу очі. Але ось почуваю, що хтось прикладає до голови холодну мокру хустину. Від цього мені легшає і я розплющую очі. Перше, що потрапляє мені на очі, це Шльома, в трусах, притьмом кидається в воду... Потім я вже твердо підводжусь на ноги й слідкую за Шльомою. „Адже погине... Хворе серце...“ А Шльома широкими махами рук загрибає воду і швидко-швидко наближається до човна. Мені ще не доводиться бачити такого вправного плавунa, як Шльома, і я не знаю, що більше мене хвилює—чи те, що Шльома прекрасний плавун, чи його вчинок відваги й героїства?.. Мене не покидає думка: „Там топляться“...

І я гукаю:

— Скоріш... Скоріш... Шльома!

Я в своєму збудженому стані не помічаю того, що до потоплюючих вже кинулось на поміч кілька човнів і з берега і від рибалок,—мені здається, що Шльома спізниться,—і я звертаюсь до натовпу:

— Човни... човни... на поміч...

На мене ніхто не зважає. Ніхто нічого мені не відповідає. Натовп метушиться і по-своєму реагує:

— І-і...

— О-о...

— Погибнуть... погибнуть...

В істеричі б'ється якась стара жінка.

І враз із сотень грудей виривається якийсь полегшений видих, схожий на — „ох!“ І тоді весь натовп на хвилину цілком замирає. Тихо-тихо. Тільки чути, як шваркотять хвиляки десь об камінний берег. І знов натовп вирує... Галасує...

Та тільки я тепер помічаю, що там, на воді біля погопа-

ючих купчаться вже багато човнів, і Шльома, допливши, губиться серед них...

— Врятували...

Це хтось каже біля мене. Мабуть, звертається до мене. Я відповідаю машинально, в просторінь, не дивлячись на того, хто це каже,— запитанням:

— Ви так думаєте?..

Але на цьому розмова уривається. Човни вже плывуть до нас, до берега...

За кілька хвилин на берег із човнів виходять мокрі ті, що топились, і за ними Шльома. Я кидаюсь до Шльоми назустріч. Хочу допомогти йому вийти з човна на берег. Та Шльома сміється:

— Я сам. Не турбуйтеся. Нічого...

Шльома намагається триматись бадьоро. Але я помічаю в ньому велику втому.

Пережите хвилювання відзначається на його обличчі глибшими зморшками. Я все ж таки протягую руки й допомагаю йому піднятися на берег. Тут уже, натягуючи на себе одіж, Шльома говорить:

— Ще одна хвилина—і погibli б. Он та дівчина, що клопочеться тепер так коло старої жінки,—мабуть родички,—ледь-ледь трималась. Посиніла, заклякла... Насилу її відірвав від подруги,—вчепилась за плечі, а та за човен... Вона так нагадує мені мою Суру... А ті он два хлопці—навпаки... Вони жартували, коли їх брали в човен... Іч, тепер похмур-віли... Ех, діти, діти...

Шльома відвертається, і мені здається, що він підносить руку до очей. Потім, закінчивши вдягатись, каже:

— Ну, а тепер ходімо додому. Їм дадуть уже раду й без нас... А мені щось недобре...

Я беру Шльома під руку і ми поволі виходимо на гору.

І коли вже звідси оглядаємось назад до берега, то там бачимо все так, як було до цього випадку з потоплючими: простір моря, парусники, рибальські човни стиха похитуються на кволіх хвилях, катер з баржами прямує до обрію, на березі гуляють діти, дорослі, санаторники...

— Все в порядку...

Шльома прибавляє кроку і через кілька хвилин ми вже заходимо в ворота нашої санаторії...

Увечері—в мене температура 37,8. Я лежу в постелі. За вікном на веранді—кінокартина. Шльома сидить біля мене. Не йде надвір на картину. Але запевняє, що йому—нічого. Тільки на ніч треба було б банки поставити. В спині щось ломить... Намагається мене розважати. Розповідає різні пригоди з свого багатющого життя. Художньо розповідає. І звідкіля це в нього? Талант! Мабуть, коли б він народився дійсно

років вісімнадцять тому, був би великим митцем слова. А так... Одначе я з насолодою слухаю його чудові оповідання. Ми не запалюємо електрики. Сидимо в неосвітленій палаті. Так проходять години, аж поки за вікном на веранді кінчається кіно. Тоді й Шльома кінчає свої оповідання, запалює електрику і йде шукати чергову сестру, щоб поставила йому банки.

За кілька хвилин палата вже наповнюється збудженими голосами. Це наші інші товариші з палати сперечаються з приводу щойно баченої ними кінокартини. Але зважають на мій стан хворого, стихають і вже тільки пошепки ведуть запальну дискусію про кінокартину.

Шльома повертається з черговою сестрою. Сьогодні чергує Ніна Василівна. Це найкраща сестра в санаторії. Ми всі, хворі, дуже поважаємо її. Симпатична людина. Привітна. Ласкава. Уважна до кожної дрібниці, до найменших вимог хворого. Свої обов'язки сестри виконує з любов'ю і сумлінно. В „щоденнику“ обслуговування медперсоналом найбільше належить їй похвал і подяки, написаних від хворих. І ось сьогодні її чергування...

Ми всі в палаті радо зустрічаємо Ніну Василівну. Вона усміхається:

— Всі на місцях?.. Ну, ну, лягайте, лягайте... Пора відпочивати...

Підходить до мене, перевіряє мою температуру. Потім провадить процедуру втирання на моїй лівій груднині і напуває мене якоюсь мікстурою.

— Спіть спокійно! Пройде... Температура падає... Одначе, чого це воно в вас,—мабуть на сонці перегрілись?.. Вам зовсім не можна на сонці бути...

Ніна Василівна не знає, та й інші ніхто з медперсоналу і наших товаришів у палаті не знають про наш сьогоднішній випадок.

Про це ми тут нікому не розповіли. Можливо, це й не добре. Але ми були тої думки,—що вже трапилось, то трапилось. А поганого в нашому вчинку нічого нема. Ну, а все інше—пройде. Адже в Шльоми—тільки спина болить, а в мене... Та тепер і в мене нічого: „температура падає“. Сама ж Ніна Василівна це констатує. Значить, все гаразд...

Я відповідаю Ніні Василівні:

— Бігав сьогодні багато... На гору виходив швидко... Біля моря був...

— Цього треба уникати. У вашому стані—найбільше спокою...

Ніна Василівна переходить до Шльоми і заходжується ставити йому банки.

Вся палата готується спати.

Ми ще з півгодини гомонимо. Потім, після того, як пішла Ніна Василівна, десь автоматично виключається світло і наша

палата замовкає. Проходять хвилини, і вже то там, то там на ліжках чу-ться здорове сонне хропіння.

А мені не спиться. Не спиться, мабуть, і Шльома. Він покашлює. Почувши, що й я не сплю — підводиться з ліжка і тихенько підходить до мене:

— Не спите?

— Ні.

— Так ще я хотів вам сказати...— Шльома сідає на краєчок мого ліжка і каже далі:— Розтривожився... і досі ота дівчина перед очима—синя, синя, залякла... А очі такі округлі і повно жаху й божевілья... Моя Сура так само дивилась на мене перед смертю. Розумієте?.. А я був немічний. Я не зміг урятувати її.... Мене прив'язали до воза й поставили перед донькою, щоб я бачив знущання з неї... Допитували мене, де ховаються більшовики. По голові били, в обличчя, шпигали голкою... Та хіба міг я що сказати їм? Я мовчав. Я кляв катів... А вони знущалися з бідної моєї єдиної доньки... Я неприємний... Суро, Суро!.. У, прокляття...

Шльома замовкає. Довго мовчить. Потім підводиться і так само, як підходив до мене, нечутно, ступаючи босими ногами по підлозі, йде назад до свого ліжка, лягає...

Що переживає зараз Шльома?..

Я яскраво уявляю велике батьківське горе, яке ніколи не забудеться, кошмарне горе, і мені в усій красі й величі стає зрозумілим сьогоднішній вчинок Шльоми...

Та, мабуть, я швидко засинаю. Мікстура, яку я випив з рук Ніни Василівни, мабуть, сприяла цьому. Одначе, химерні сновиди приходять до мене. Все кудись біжу, від когось тікаю, мене хтось ловить. Але весь мій трагізм у тому, що я топчусь на місці... Нарешті, останнє зусилля, і я просипаюсь...

У вікно заглядає рожевий ранок. Цвірінкають горобці в парку.

В чергувальній кімнаті лікарів б'є пів на четверту... Шльома сидить, закутавшись у ковдру, на своєму ліжку і дивиться просто перед себе.

— Шльома!..

— Не спиться...

— Не вигадуйте... Лягайте... Лягайте...

Шльома, як слухняна дитина, лягає, натягує на голову ковдру. Потім повертається до стіни обличчям і мені чутно його рівне дихання.

Повертаюсь і я на другий бік...

Проходить кілька днів. І ось уже Шльома проводить мене додому. Скінчилось моє лікування в санаторії, а значить, і наше сумісне з Шльомою перебування в одній палаті. Шльома лишається ще п'ять днів, а я — від'їжджаю...

Ми обоє вже здорові. Жодних наслідків після пам'ятного

дни в рятуванні потоплюваних. Як і завжди, ми відчуваємо себе бадьоро і трохи лірично, особливо зараз — перед моїм від'їздом.

Ми — на вокзалі. Стоїмо біля поїзда в черзі до входу в вагон. Навколо звичайна в таких випадках метушня: всім не терпиться, всім хочеться якнайскорше потрапити до своїх місць. Але ми, власне, спокійні. Не боїмось того, що поїзд утече від нас.

Шльома продовжує розпочату ще в трамваї розмову.

— О, будьте певні! Це в мене — твердо. Повернусь на завод — і зараз же до гуртка безбожників: „Запишіть, товариші!“ Тепер я вже поборюся з забобонами. Хай!.. Підкурався таки тут з вами...

— Це буде найкраща згадка про нашу дружбу. Ми будемо листуватись... так же, товаришу Шльома?

— Безперечно...

І Шльома довго викладає передо мною свої майбутні плани нової для нього галузі громадської роботи на заводі. Я захоплююсь ентузіазмом Шльоми, і ми не помічаємо, що вже стоїмо одні перед вагоном.

До нас звертається провідник:

— А ви, громадяни?.. Ваші квитки...

Тоді ми міцно тиснемо один одному руки, говоримо кілька приемних бадьорих слів і побажань, і я, пред'явивши провідникові свій квиток, забираюсь до вагона і проходжу до свого місця.

Три дзвінки — і повітря здригається вже від гудка паровоза.

Я швидко кидаюсь до вікна, щоб ще раз промовити до Шльоми кілька слів.

Поїзд вже рушає з місця й тихо відходить від вокзалу. Шльома по-молодечому біжить збоку біля вікна і скоромовкою кидає до мене:

— Ог ще забув, останнє... Побачите Лур'є, так і перекажіть мою думку: даремно пришив Руднер до Шефти...

Поїзд прискорює хід, і я вже бачу лише Шльомину руку — махає мені на прощання.

До побачення, до побачення, добрий Шльома!..

СТАЛІНО

Коли зорі у небі плывуть золотою рікою,
Розбивають і знову народжують нові світи,
Я виходжу у ніч. Я давно вже знайомий з тобою.
Чую, як ти говориш, і як тоді дихаєш ти.

Пробіжать, продзвенять мимо скверу трамваї останні,
Запізніле авто по твердому снігу просвистить...
Розкажи ж ти мені, як колись Ворошилов і Сталін
Прокладали в боях революції перші мости.

Як мостами отими, у диких вітрах листопада
Йшли червоні полки — їх ніколи нічим не зламать.
Як розбитий Денікін — тікав, спотикався і падав...
Як дрижала земля від громових ударів гармат.

Зупинюсь. Буду слухать. На стіни твої роздивляться
І побачу вгорі невеличкі льодові скалки,
Що літають в повітрі, на світлі блискучо іскряться
І лягають, як іней на голі карнізи й гілки.

І почую, як Моцарта радіорупор заграє,
Попливе, затремтить від морозу молодий потік.

— Світле місто моє — мій донбаський, мій зоряний краю!
— Де руїни твої? Де провалля й землянки тускні?
Ті землянки, що в них як у норах жили і вмирали,
Не бачивши зроду, який то ясний небозвід?..

— Світле місто моє — громодзвонні високі квартали,
Днів минулих твоїх лиш в історії знайдеться слід.

Ти, що спало заглушене гулом церковного дзвону,
Алкоголем отруєне, дике, горbate, брудне, —
Ти живеш. Ти ростеш в молодім будівничім розгоні,
Нагрівачи топки своїм незгасимим огнем.

За тобою поля простяглися в сто сот кілометрів,
Вкриті снігом украй — і від цього немов голубі,
Під тобою пласти — розтривожені працею нетри.
Над тобою аеро — посланці в безхмарну глибіню.

У заботах завзято зарубні й відбійні рубають,
А в цехах сталь кипить, аж заграви стоять угорі.
Розпахнулись дороги — назад повороту немає.
Тільки вчитись, рости. Тільки жить і в роботі горіть.

Тільки нам, неспокійним, як шаблі гострити ненависть.
Від усіх ворогів очищати робочі ряди,
Щоб скоріше літали важкі антрацитні состави,
Щоб кругом розцвітали розкішні городи й сади.

Сонцем сяє мета: опромінює нашу свідомість.
Твоє славне ім'я ніби прапор над нами горить.
Про високі діла. Про велику епоху будови
Ти не раз будеш нашим щасливим синам говорити.

Тож тепер, коли зорі шумлять золотою рікою,
Коли хочеться думати, любити і радіти без кінця.
Я виходжу у ніч.
Я вслухаюся разом з тобою,
Як говорять розпалені наші серця.

Київ

ШАЙТАНОВА СКЕЛЯ

ОПОВІДАННЯ

Пам'яті тов. Аленьки, забитого біло-
бандитами в 1921 році на посту го-
лови комуни,— присвячую.
Автор.

Кугач — це річка. Вона від Савкаїна до Біс-Кудука біжить нерівною стьождою, а там край аулу розливається глибокими плесами на жовтому піску. Савкаїнський аул розкинутий не-далеко скелі „Шайтан“. Ця скеля неприродно підіймається над рівниною степу.

Савкаїнський аул на цьому місці дуже давно. Багатій Кобджисаров скупив там усі землі у свого сусіда і поселив на цих землях пастухів, збудував великі бази для огари, а згодом на цю сторону перегнав декілька караванів верблюдів. З верблюдами Кобджисаров переселив і старого пастуха Беркалія.

Все це Алі знає лише з оповідань батька. Аул Алі застав уже великим селищем. Тут крім верблюдів і овець на лівій стороні Кугача паслися й великі табуни коней. Стояла мечеть.

Рівно, одрізаною стіною, стоїть скеля над Кугачем, вгрузаючи своєю основою глибоко в голубе плесо води. Її вершина виходить нерівними виступами химерного книша, а на самому гребені скелі звив гніздо своє попелястий старий орел. Скільки пригадував Алі, цей орел своєю домівкою нікому не поступався,— та що там Алі! І Беркалій не знав іншого володаря на скелі.

„Беркалієві б оце настав 83-й рік“,— думає Алі. Із вузьких чорних очей скочуються дві великі сльозинки, прописують вогкі сліди на смуглому обличчі. Алі здригується і сльози падають на край запиленого халата.

— Батьку, батьку, чи купимо ми тепер білу верблюдку? Ні, не купимо. На шиї у верблюдки не вистачає голови старого орла. Ти вже ніколи, ніколи не відрубаш йому ножем цієї гордовитої шиї. Чужі люди втопили твою душу, забрали

святковий бешмет, твоя душа тепер житиме разом з вужами і дрижатиме, як мокрий суслик. Якби Магомет тебе забрав до себе, ми поставили б тобі біля холодних ніг нашу єдину на все сімейство миску, щерть напо-нену кумисом; я б на своїх плечах приніс тобі великий камінь, своїми руками закопав би його на твоїй могилі. Батьку, ти попросив би у Магомета щастя, і ми купили б верблюдку білу, як сніг, і загадкову, як людська доля. А тепер ти навіки загинув...

З низенької юрти вийшла жінка в грубому верблюжому бешметі. Жінка була сива і зігнута.

— На, сину, — сказала жінка. — Помстись за свого батька.

Алі підвів голову. Кістлява рука матері стискувала висохлими пальцями дві ноги якоїсь птиці.

— Хто йому відрубав голову? Хто?! — гукнув стривожений Алі.

— Сину, голова орла ніколи не була в моїх руках, — як і не побачить твій батько ніколи сонця. Це кігті шуліки. Я принесла їх тобі, щоб ти повісив на шиї білої верблюдки. Вона буде наша, сину, а ти проживеш сто років; відрубаш голову орлові і будеш найславнішим із синів степового краю.

Алі божевільно дивився на кінчики прозорих мертвих кігтів, обережно ступив, урочисто протяг руки, взяв ритуал, притис його до грудей і так пішов геть від юрти.

Нестерпно палило сонце. Рівним полем вітер гнав голубі хвилі. Під крижками хвилі неслися океанськими громадами, і недосвідчена людина справді б повірила, що то було море. Цю людину здивували б високі гнучкі стовпи, вкриті млою, але вона ніколи б не дізналася, що то звичайнісінькі стебла полиню й дерези. Дивний степ уральський!

Алі було зовсім байдуже до всього на світі. Він горів бажанням помсти. Так, дикої і незнаючої меж помсти. Та як не мститись? Це ж вони, ситі й глузливі, втопили батька. Чужі люди їхали з гори, спускалися в Кугач на переїзді, а Беркалій їхав на гору. Гора така крута, піщана. Колеса грузли по ступки, кінь падав, а вони кричали:

— Звертай, собако!

— Ай, шабра¹, — благально протяг Беркалій і став на коліна, впираючись руками об бильця воза. — Маштак джаман² Курсак джок³, ей, ей, джаман маштак.

— Що ти белькочеш, старе падло? Ось ми тобі покажемо, бусурманське зілля... — і трое встали з підводи, двоє з них схопили старого: один держав за ноги, другий за голову, розгойдували й кинули далеко від берега. Алі бачив, як безсило батько боровся з водою, виринав, як на його вустах

¹ Шабра — сусід.

² Маштак джаман — кінь поганий.

³ Курсак джок — живота немає.

блукала незмінно благальна посмішка, очі були повні переляку, в них застигло страждання. Люди реготали на березі, стояли на жовтому піску, доки зник і край бешмету. Тоді вороги лишили берег, а шапка ще пливла серединою річки, гойдаючись на легеньких водяних зморшках...

Алі залишив ту юрту, де стояла мати, пригадував недавні події. Прискорив ходу. Ні, він уже біг. Так Алі бігав тільки тоді, коли тікав від вовків. Та тоді він був зовсім малим. Тепер Алі дорослий і вже не боїться хижого звіря.

За кряжем пасся стриножений кінь. Забачивши господаря, кінь тривожно підвів голову і запряв ушами. Руки Алі швидко розв'язали волосяний канат, а за хвилину юнак мчався безумним летом. Позад лишалася курява, та спід ніг вихоплювалася перелякана дичина.

Махтей Кукіль, розвалившись на джогках, розтоплений сонцем, нехотя, з самоповагою розповідав сусідові.

— Ну й пожалівся. А урядникові що? Свій чоловік. Питає: „Втопили?“ Кажу: „Втопили. Хай, сволоч, не їздить напроти. Звертай, кричимо йому, а він не звертає. Значить, і втопили“...

Поки Махтей кудим і товстим пальцем, з грубим нігтем, обведеним чорною каймою, схожим на гнійного жука, колупається в роті, широко розкривши щелепи, сусід покірно витягає довгу з синіми жилами шию, дивиться, як приручена покірна собака, в рот Махтеєві і лагідно, підслесливо підтакує:

— Так, втопили. А якже! Ви такі, що втопите. Так, от і втопили...

Сусід ще сильніше витягає шию, з його вуст, як і хвилину тому, зривається: „Так! А якже...“ Тільки цим часом кінь швидко стає диба, з неймовірною силою підскакують джогки, вихром несуться по полю, стрибаючи по кочках цілини... Двоє людей, розмахуючи руками, хвтають повітря...

Може б вони так довго сиділи перелякані, тільки Махтей бачить Алєнякину собаку, босого захудалого хлопця над шляхом, і до нього знову повертається його хоробрість. Махтей натягує віжки, кінь ще не зупинився, але все жстишує ходу. Махтей лютує на коня, але більше лютує на хлопця, хоч він і знає, що хлопець не винен — кінь злякався собаки.

Махтей кидає віжки сусідові прямо в лице, міцно стискає батіг у правій руці. Іде до шляху. Хлопець деякий час не сходить з місця, вагається, переступає з ноги на ногу, питає тихо, тихо — не то себе, не то Махтея:

— Є вода? Жарко. З обід я не пив води, в мене пересохло в роті, а Кугач так далеко.

Махтей за два кроки зупиняється, широко розставивши

товсті, трохи зігнуті, ноги, холодно дивиться маленькими, що заплили жиром, очима. Хлопець не знає, що робити, віяково сміється. Але ось піднеслася догори важка Махтейова рука і тяжко впала донизу — ляснув батіг...

Бризнула кров, змішалася з чорним пилом і заслонила посмішку на блідому лиці худорлявого хлопця.

Худорлявий хлопець, з золотим волоссям, як у білої верблюдки—це Корній, пастух громадської череди Вознесенського виселку. Алі — пастух Кобджисарова.

„Товстий чоловік втопив старого Беркалія. Завіщо він тепер б'є хлопця?..“

Алі натягнув поводя буланому коневі. Думки невпинно роїлись в голові.

Слідом за дрожками, караваном, схожим на осінні ключі журавлів, вайлуватو йшли верблюди, ліниво ремигали жвачку, ступаючи вслід за білою верблюдкою, що була прив'язана до сідла молодого верхівця.

Алі все це бачив, але не розумів нічого. Ба, він навіть дивувався. Чому не плаче хлопець з золотим волоссям і блідим лицем?.. Чому біла верблюдка потрапила до рук саме тих людей¹, що втопили його батька? Він, мабуть, допитував би себе аж поки за кряж не сіло сонце, та молодий верхівець зліз з коня, підійшов до чоловіка, який щойно бив хлопця. Чоловік поспішно вийняв складаного ножа. Наблизившись до білої верблюдки, обрізав віршовку, що висіла в неї на шиї. На цій віршовці, як буси в чарівної дівчини, красувались кістки давно пропалих бистрих коней, кігті коршуна, челюсті вовків, обрубки маленьких пухнастих лапок з сусликів,—на цій віршовці не вистачало лише гордовитої голови старого орла — власника вершин шайтана.

Реліквії за звичаєм прикріплював білій верблюдці батько, добрий і мудрий Беркалій. Це право квітчати шию тварини тепер дістав Алі, дістав його дорогою ціною, і ось раптом все мусило розвіятись, як сон.

Дикі закони релігії, як реп'яхи, вп'ялися в свідомість Алі. Очима фанатика він дивився, як змії-чоловік брудними руками тримав легендарне намисто білої верблюдки, тримав долю беркалійових нащадків і руйнував їхню надію, випещену довгими роками нужденного життя в Савкаїнському аулі. Алі ніхто не бив сьогодні, але він був ображений, так, як і отой худорлявий хлопець з золотим волоссям. У цього хлопця Алі частенько пив воду з чорної тикви в пекучі червневі дні, або сам частував хлопця рідиною з вогкого ар'яна².

¹ До революції куркулі спеціально полювали за казакськими верблюдами, займали їх табунами, а потім брали викуп з пастухів: „мовляв, твої верблюди перейшли нашу межу“.

² Ар'ян — шлунок тварини, в якому казаки зберігають [молоко або нуни].

Ні, далі вагатись Алі не міг. Щосили вдарив буланого коня ногами під боки, випроставсь на стременах, натягнув поводи так, що голову коня відчував грудьми, і вихром налетів на Кукіля. На лету вихватив мотузку з брудних рук ворога, гикнув божевільним заглушливим криком. Перелякана верблюдка рвонулась від сідла. Від сильного ривка косяна цурка розпоролася їй ніздрі. Верблюдка затрясла своїм горбом, колихнулась, з неймовірною швидкістю побігла, лишаючи позад себе прокляте місце. За нею бігло все стадо. Лежав тільки на землі знівечений Кукіль.

Від переляку застигли два чоловіки обабіч, а худорлявий хлопець підгюпцем подався до череди.

Геть на кряжі хижим звірем рискав жовтий пес, і високо в голубих просторах тоскно кугикав орел. Орел був дуже високо від землі і здавався ледве помітною точкою.

Корови пригнали на тирло до одного з плесів річки Кугач. Худобу допікала спека і уїдливі мухи. З води виднілись лише роги й широко розкриті бархатні ніздри,—здавалось, тут тирлується не череда, а плавають голови якихось водяних істот.

Аленяка лежав на гарячому жовтому піску, сухою кістлявою рукою гладив по шерсті породистого пса з чорнуватим кінцем гострої морди. Здавалось, Аленяка цієї хвилини нічого не мислив. Вицвіла сіра сорочка була без гудзиків, лівий край коміра відкривав волосаті запалі груди, другий кінець, зім'ятий, засмальцьований, валився шкарубким полотном, ніби хотів приховати від сонця наготу людини.

Корній жадібно кусав запилений окраєць житняка, часто запивав водою з широкої шийки тикви, наївними очима час від часу позирав на свого товариша. Запинаючись по-дитячому, розповідав він недавно свою історію.

Аленяка мовчав. І тільки тоді, як в лозі на другому березі запищали сполохані дикі каченята і над крутим виступом берега звився гострокінтий шуліка, а його кинувся наздоганяти пес, Аленяка чвіркнув крізь зуби на пісок, підвівсь, а потім, знов вмощуючись на піску, заговорив:

— Чому не було мене там? Я б його пристрелив як собаку.— Він сказав таким тоном, ніби говорив про зовсім звичайну річ.— А може, й краще, що я висліджував дрофу. Ти знаєш, Корнію, п'ятий ранок висліджую її, каналію. Це не така, як інші—хитра... Гніздо там у полинях, я знаю. Вона мене обдурює, все одводить на солонці. Не обдуриш, голубко, завтра я тебе пристережу.

Почувши про дрофу, Корній з першого слова забув образу. Корній хотів довідатись, як дядя Аленяка знає всі ходи й виходи хитрого птаха. Він уявляв: яке щастя!— хоч і довго дяді Аленяці доведеться бити сліди, проте він вислідить

дрофу. Дрофа виведе маленьких пташенят, і тоді [Корній обережно нестиме їх вечором додому, а дрофу вони з дядею Аленькою піймають капканом. На горлі Корнія спазматично здригнула жилка, рухнулися риси обличчя і він зареготав. Не знаючи, чого сміється Корній, Аленька засміявся і собі, зганяючи з лица журливу задуму. У зморшки зібралися тоненькі безкровні губи, трохи пошерхлі. Над берегом пролунав сильний свист, декілька разів одізвавшись аж ген біля шайтанової скелі. На свист прибіг собака, мокрий, захеканий. Собака в зубах держав здобич — маленьке пухнасте каченя. Каченя жалібно пищало, дригало маленькими ніжками, витягуючи шию, корчилось всім слабеньким тілом. Собака байдуже тримав жертву міцними щелепами, лащивсь до господаря, сподіваючись на ласку. Аленька сів навшпиньки, грізно звів до купи густі навислі брови, гукнув:

— Кинь, Вовчок, розбійник...

Звільнене з полону каченя, перевалюючись з боку на бік і спотикаючись, побігло до води, лишаючи стежку на мілководному піску. Собака лащився до хазяїна, ніяково дивився йому в очі, або знову хижо поглядав услід так несподівано втраченої здобичі, і ніби запитував: „Що ж тепер мені робити?“

— Налякав Кукіля — в прах перелякав старого шуліку. Дядя, от як їздить Алі верхом! Кукілів Федір та псаломщик Пусько тільки руками розвели. А він, от їздить! Налетів, — ну, як вітер. Так, знаєте, швидко, швидко... Кажу, як вітер. Збив з віг Кукіля і помчав скільки світу видно.

Корній оповідання підкріплював рухами рук, лиця, а коли хотів показати, як Кукіль лежав на землі, збитий конем Алі, сил йому не вистачало. Тоді знову реготав голосно і довго. Аленька похмурнів: думки насувалися над його чолом. Вийняв з кишені латаних верблюжих штанів шкіряний кисет, з трикутного шматочка паперу скрутив люльку, набив її махоркою. Корній скоріше відчув, ніж помітив, зміну в настрої Аленьки. Замовк.

— Ех, Алі! Молодцюватий Алі! Такий, як батько. Беркалій був їздок на весь край. Двадцять років тому, коли я тільки прибув на заслання, Беркалій став моїм першим другом. Так. Я тоді вперше за свій вік став пастухом. Беркалій було частував мене кумисом. А тепер кумис ми п'ємо іноді в Алі. Сукині сини — вкинули в річку. Втопили чоловіка. Я писав урядникові, становому писав, та хіба Кукіля дістанеш писанням!? Всі вони однакові шукури. Ех, вампіри!

— Дядя, що таке вампіри? — запитав Корній.

Аленька, застигнутий несподіваним питанням, не знав, що відповісти. Почухавши потилицю, глянув на Корнія, відповів твердо:

— Вампіри, сивок, це такі собаки.

Але глянувши на пса, що спокійно спав на жовтому піску, ніжно погладив його рукою і, хитаючи головою, сам заперечив собі:

— Ні, собака — це тварина хороша. А вампіри — такі, як і шакали.

Побачивши, що Корнієві „шакали“ також не зрозумілі, як і „вампіри“, пояснив простіше:

— Хто кров ссе народну, той і вампір. Ось, скажем, Кукіль чи Кобджисаров, — це справжні вампіри.

Смішний Алі. Він зовсім втратив спокій. Скоро місяць, як Алі зустрічає Аленьку щодня, і щодня надвечір повертається втомлений денною спекою, а більше втомлений важкими, як туюки верблюжої вовни, думками.

„Аленька — який це загадковий урус? Він такий загадковий, як шайтанова скеля, душа його недоступна, як на скелі орел. Ні, Аленька каже — щастя не в голові чорного шайтана, схожого на орла. Аленька каже, що не орел ховає долю Беркалійового сімейства, не орел посилає горе і нещастя. Орел, це звичайнісінький птах, яких Алі так влучно позбавляє життя з одного пострілу. А Беркалій казав, що орла на шайтановій скелі не влучить куля жодного казака, орлові може відрубати голову тільки людина з сотнею років за плечима“.

Алі ніколи досі не думав, чи можна влучити орла. Алі вірив багькові. Адже даремно, коли Аленька сказав, що горе бідним посилають багаті, Алі спершу розсердився на цього дивного уруса. Він твердо тоді додержував тої думки, що Аленька такий же ворог йому, як і інші. І, коли б не та зустріч у Кобджисарова, коли б не той випадок з білим худорлявим хлопцем, коли б не тисячі випадків, Алі справді ніколи б не вірив Аленьці.

Честь Кобджисарова в уяві Алі досі була непорочна, як святощі з білої верблюдки. Тільки ж отой Кукіль... „Він утопив Беркалія. Так, мудрого старого батька. Батька не врятували 83 роки трудового життя, праведного життя. Втопили батька в нижньому халаті і забрали верхній святковий бешмет. А верблюдка — щастя, біла як срібло, без протесту підставила свою шию під брудні руки старого хижака. І, коли б не хоробрість Алі, ці реліквії вона ніколи б не принесла більше до аулу“. Так, Алі міг би не вірити Аленьці, алеж у Кобджисарова одного разу він бачив Кукіля. Кукіль і Кобджисаров разом пили арак¹, співали соромицьких пісень, їм прислужувала жінка з смуглявим обличчям. Вона колись так багато забрала безсонних ночей в Алі. Кобджисаров і Кукіль бенкетували як друзі.

Алі стояв перед скелею шайтана. Увесь світ йому здався

¹ Арак — горілка.

наповнений брехнею. Світ був як зруйнований кумир язичника, лише вона, скеля спокуси й гріха, де, за уявою Алі, ночами злінались шайтани й замишляли свої грішні діла проти великого бога, проти великого пророка Магомета, лишалась непорочна. Шайтанова скеля з скелі гріха перетворилась для Алі на скелю непорушної правди. В цю хвилину вона вирішувала долю Алі, лише вона одна була спроможна зруйнувати віру, передану віками, а хоч зробити її неприступною й суворою, якою вона була досі у степових нащадків.

На самій вершині, як монумент, стояв, піднявши догори голову, старий орел, випроставши зігнуті крила. Алі стиснув у руках рушницю і відійшов.

— Боже,— сказав Алі,— не руйнуй мою віру. Я хочу бути до смерті вірний заповітам мого батька і твого покірного раба. Ти сам в моїм серці поселив гадюкою сумнів. Скажи, хто це на горі? Чи це беззахисна птиця, якою багатий наш степ і кручі, чи це шайтан, що відрубати йому голову має право лише праведник, украшений сивиною старих? О, великий Магомет, я зневірився, я направляю ствол моєї рушниці на істоту, що завжди вселяла мені страх при зустрічі, і вселяла побожність.

Вибухнув глухий постріл, гукнула луна десь берегом. Птиця зловіщо крикнула, затріпотіла крилами й мертво повалилась з кручі в темні пучини плеса. Алі довго стояв на виступі берега, розпачливо дивився на розплісаний труп. Та Алі всеж сподівався, що ось чиясь рука покарає його. Спочатку йому було страшно. В мозкові свердлила надокучлива думка: „Нащо я зробив цей жакхливий злочин?“ Серце калатало в грудях Алі. І груди здавались пустими, пустими. Поволі минав час, а з ним минала тривога. Мертвий орел намокнув у тихій холодній воді, показувався на поверхні, то знову поринав, зникаючи з зору, як той старий Беркалій. Востаннє замайорів кінцем задубілого крила, як Беркалій краечком бешмету, і зник назавжди. Алі довго дивився в точку, де зникла птиця, що в ній втілювалися для людей надія і страх, віра й побожність. Орел більше не показувався, вода синіми кругами розходилась, круги розбивались об скелю, легенько схлюпувались і затихали.

— Ай Аленяк!— гукнув Алі.

Хто знає, що було в цьому крику?

За хвилину він вихром мчався на буланому, вузькими щілинами очей шукав розгублене стадо в степу, а йому назустріч слалась рівна, безкрая далечинь і, здавалось, дзвенів нагрітий сонцем степ. Біля самого небосхилу гойдалися дві постаті на дні прозорого голубого моря.

Савкаїнський аул сьогодні стривожений. Чорні чутки повзуть жакхливими примарами. Три дні тому десь зник орел

із шайтанової скелі — мале і велике переконане, що нечистий дух полетів гуртувати напасть для краю, і скоро цю напасть нашле невгасимим вогнем на мешканців степу, посилаючи їм страждання й муки. До того ходять ще чутки, що насувається навала злих людей з Ак-Булака: вони пограбують господарство, поріжуть овець, поженуть із собою табун коней і ослів, заберуть жінок, а чоловіків зроблять рабами. Три дні пізно ввечері повертаються заможні казаки з маєтку Кобджисарова, довго радяться між собою в аулі, а ранком знову залишають юрти.

На кряжі кілометрів за три від землянок в безпорядку розкинулись юрти. Савкаїнські мешканці ще не призвичаїлись до осідлого життя. Зимують вони в наслід збудованих дернових халупах, а тільки проріжеться кризь вогку понілясту землю жовтозелене лезо тюльпанового листка, савкаїнці в'ючать верблюдів товстими кулями повсті, кладуть на вози довгі напівзігнуті шаблі, беруть домашній скарб, дітей, жінок, широко розкривають бази, виганяють худобу й рушають у степ.

Аул цілою громадою переселяється з халуп в юрти. Скоро наступають дні спеки. В найбільшу літню спеку починається „ураза“. Це свято починається в робочі дні. Коли починається „ураза“, казаків заборонено їсти вдень. Тільки заіскряться роси першим блиском ранкових променів, як в усі кінці поспішають люди. Дехто їде верхи. Чоловіки, жінки, навіть діти. Кожен хоче скоротати день, щоб менше почувати муки голоду. У кожного свої думки. Старий пастух мріє про те, щоб новими скарбами уквітчати шию верблюдки-щастя. Він полює на шулік, вовків, куріпок, стрепеток, ламає їм суглави, відрубав голови, викручує крила, вириває щелепи звірів, старанно прив'язує їх м'якенькою мотузкою до шиї білої верблюдки. Самозадоволений бай вгіщається коханням своїх численних жінок. Стара вимучена Ракля збирає кізяки по вибалках, журно тягне пісню, таку журливу, тоскливу і тягучу, як і її життя. Що думає в цей час молодий казак чи молода казачка?

Сумна й невесела доля казачки, мов те крукання орлине перед бурею. А чому їй бути веселою? Її продадуть за гроші баеві, а може, обміняють на старого верблюда, дві лопати й три тюки шерсті з остистих овець. Іде ранком казачка в поле, зігнута, пригнічена, забута, і лише за кряжем, коли не бачать люди — випростається, груди розправить: їй хочеться глянути на свою красу. Казачка біжить до Кугача, шукає найдикий обвал, зарослий як хаща, сідає й дивиться у воду. Вона й справді не знає собі ціни. Та хіба вона має право думати про свою молодість, пишатися нею? Мулла каже, що в казачки немає душі, — як немає душі й у тварини; її можуть продавати. А сьогодні в казачки інші думки. Вона ось уже третій ранок зустрічає молодого пастуха, тільки гляне йому

в очі, зразу закритись полами халату і, зігнувшись, не йде, а біжить на краж. Тоді до Кугача.

Ей ти, щасливий, молодий юначе! Сьогодні тобі дівчина глянула в очі. Ти не пропустиш її. Ти одженеш верблюдів на пасовище, зникнеш з очей хазяїна, цілий день рискатимеш голодним вовком. Так, ти забудеш про їжу. Тільки незаконна любов до казака — це великий гріх. Не маєш чим виплатити калім — значить, вік не зазнаєш жіночої ласки. Алеж вік такий довгий, як сипучі піски в пустелі. Ні, красуня десь чекає. Вона віддасть свої молоді роки і вроду без протесту лише йому. Чому ж гаяти час?

І люто гарцює кінь під хлопцем, він то несеться як вирій над крутими обвалами, то зупиняється. дрижить і знову бере галопом з місця. Ось казак наспіх прив'язав повід буланому, хижим шулікою плигнув у хашу зарослого берега. Тихо йокнула дівчина, і мов ненароком глянула в воду, засміялась, простягла руки милому, тихо сказала: „Твоя“. Ну й що ж, що їх проклянуть правовірні, прокляне батько і довго ночами плакатиме мати? Її відцураються і не пустять до громади — пусте! Вони з любим розірвуть ланцюги дикого побуту і зваяють, що таке справжня любов.

Змарнілий і задуманий ішов Алі до крайньої юрти. Біля кожної юрти горіли вогні, на великих триногах стояли закопчені казани. Казаки підходять до Алі. Озираючись, таємниче повідомляють — приїхав Кобджисаров. Повідомлення Алі сприймав байдуже. Ніколи такі думки не лізли в голову Алі. Аленяка стривожив ці думки, і вони мов розлютовані оси дошкулляли одна одній гірше.

На конов'язі сидів сам Кобджисаров. Смугле повне лице, вузенькі щілини очей, військова виправка тіла, туго обхваченого новим коштовним бешметом, — все це надавало цьому вигуляному чоловікові гордовитої самоповаги, навіть пихи. У руках він тримав мистецьки сплетеного малахая з козиною віжкою на кінці. Обабіч стояло декілька урусів, біля самого Кобджисарова по-панібратському розвалився на конов'язі старий Кукіль. Без шелесту підходили казаки, тихо віталися, низько схиляли голови перед Кобджисаровим, сідали на землю. Кобджисаров обвів очима присутніх, повісив пліт на конов'язі ступив кілька кроків до гурту, звернувся до казаків:

— Мусульмани! Ви вже знаєте, що на наш край насувається велике горе... — І від слів натовп наче завмер. Здавалось, це сиділи не люди, а якісь кам'яні мумії. Тишу іноді порушував свист крил запізнілого стрепета та плач дитини біля юрти. Кобджисаров густим басом, тихо й побожно говорив далі:

— Ак-Булак, Актюбінськ з уйновані червоною навалою. Вільшовики пограбували населення, обезчестили жінок і спалили святилища...

Хтось важко зітхнув.

Алі лезом блискучого рівного кинджала колупав перед собою землю.

Кобджисаров, як людина освічена, говорив не зовсім зрозумілою простим казакам мовою, довго, з неприхованою злістю. Ясно було з його промови одне: червоні хочуть за-напасти на край. Казаки мусять організувати союз для боротьби з більшовиками. Але в цей союз чомусь мусять увійти, крім казаків, ще й уруси, що їм ніби так, як і казакам, дорогі інтереси краю. Для цієї мети приїхали і оці ось уруси, що тепер разом з Кобджисаровим сидять біля конов'язі. Вони приїхали засвідчити свою дружбу. Кобджисаров пропонував усім казакам, хто може ще триматися в сідлі і рубати шаблею, вступити в загін. Загін завтра виступає на підмогу біло-гвардійському війську.

Довго обговорювали поставлені Кобджисаровим питання. Не хотілось казакам лишати аул, але цього вимагали звичаї, обов'язок віри, цього вимагав Кобджисаров — розум і слава краю.

— Я їду, сину, — сказав старий дідуган Баш - Ашаров, най-заможніший в аулі.

За ним пішли його три сини, голосно й урочисто назвавши своє ім'я. Кобджисаров, схвильований такою відвагою, потис руку старому Баш - Ашарову, гукнув:

— Ми не осоромимо твоїх років!

Скоро третина присутніх дала згоду піти до загону, але далі ніхто не називав свого ім'я.

— Пишіться, час не жде. Думати тепер нема коли, — настоював Кобджисаров.

У косий сажень зростом з широким лобом і крихітним кругленьким носом, пастух Аджі - Сулімов, найбільший силач в аулі і жакхливий правопорушник віри, неохоче почухавши потилицю, сказав:

— Воно б і подумати треба. Як бачите, вдень ніколи думати, а вночі спати хочеться.

Помітно було, як по обличчю Кобджисарова пробіг нервовий дріж. Кобджисаров відповів тим же спокійним басовитим голосом:

— Не хочеш, не йди, Сулімов. Ми тебе розстріляємо, як порога. Захищати свій край від ворога, — це обов'язок кожного мусульманина. Захищати край не хочуть лише зрадники заповіту наших батьків і народу.

— Нас розстрілюють і без цього, а народ буває різний. Я не знаю, який ви народ готуетесь захищати, Кобджисаров, а мені від цього захисту ніяк не легше.

Слова Сулімова ще більше стривожили казаків. В серце вкрадався сумнів — а може, червоні не такі вже страшні, як каже Кобджисаров.

Писатись до загону Кобджисарова більше ніхто не виявляв охоти. Кобджисаров називав прізвище казаків, йому допомагав Баш-Ашаров. Коли вони на казака вказували пальцем і питали — „підеш?“ — казак озирався навкруги і, посміхаючись, відповідав: — „Подивлюсь. Піду, а може й ні“.

— Алі, син Беркалія, — звернувся старий Баш-Ашаров, — ти наймолодший з нас. Коли ми були такими, як ти, нас не брали полювати навіть на вовка, але тепер не такий час настав. Бачить алах. Ти підеш з нами?

— Алі влучає на лету шуліку з пістоля, — почулося з гурту.

Алі колупав кинжалом перед собою землю, і ніби не чув, що говорили до нього.

Про що тепер думав Алі?

Далеко за північ.

Низенькі халупи Вознесенського виселку притаїлися під кряжем сонливими совами. Де-не-де в базу ойкне верблюд. Зручніше вмошуючись, жалібно протягне козеня плаксивим голосом. Тоскно і довго завие собака, зачувши звіря. Виселок спить, придавлений чорним покривалом ночі. А край виселка, на одшибі, ледве помітний у пітьмі — силует маленької землянки, що загрузла в землю. Крізь чотири крихітні шибки пробивається блідозелений вогник, мерехтить, як очі бродячого вовка. То спалахне щось несподівано, аж на кряжі, і знову згасне. Небезпечні такі вогники в безлюдному степу для самотнього подорожнього.

За вікном глупа, непробудна ніч. Сплять аули, спить виселок і степ. Та не спить вознесенський пастух. Хіба може тепер спати Аленьяка? Хто повірить, що пастух не розв'язував реміння постолів і не скидав вицвілої від спеки, дощів і поту сорочки? Можна подумати — Аленьяка приготувався зустрічати стадо.

Так, Аленьяка не спить. Він ходить від дверей до другого кінця вогкої землянки, на чорному від часу столику лежить незашморгнутий шкіряний кисет. В кімнаті диму — мов біля юрти з кострами на велике свято. В пучки пальців припікає товстий недокурок цигарки, і руки знову тягнуться до кисета, машинально крутять нову цигарку, вуста стискають її. Аленьяка припалює з недокурка, а кімната все наповнюється і наповнюється димом.

У смердючих тютюнових хмарах минуло двадцять років життя. Ех-хех, було це колись — давно, давно... Тоді він був юнаком, їх накрили жандарми, а після цього й пішло. Рік сидів до слідства. Товариші з заводу готували втечу, але провалились. Судили військовим судом. Прокурор вимагав страти молодого коваля оренбурзьких майстерень Аленьяки „за зраду батьківщини“. Засудили на вічне заслання в уральських степах. Сам, один; без товаришів, у незвичних умовах, в оточенні

сільських мешканців, у щоденній важкій боротьбі за кусень хліба, проніс свої думки Аленьяка, як прапор. Так, проніс, як прапор в бою! Важко було, часом підупадали сили, але сама згадка про майстерні, товаришів, наснажувала вірою і певністю. І ось в нових для себе умовах шукав спільників своїх думок, організовував, виховував. Важче було шукати цих спільників ось тут, у степу, ніж це було серед робітників оренбурзьких майстерень, але знайшов їх. Вода й камінь проточує, — думає Аленьяка. О, велике діло час! — вигукує він уже вголос. На вустах його блукає тепла замріяна посмішка, і руки тягнуться знову до шкіряного кисета на чорному від часу столику. Давній цей столик.

Хтось постукав.

Хто?

Так пізно?

Мабуть, Кукіль хоче знову ушкварити штуку. Аленьяка швидко хапає пістоль на лежанці, гасить вогонь, гукає:

— Ану? Хто там? Обізвись, буду стрілять!

За вікном тиша. Хтось шарудить і важко сопе.

— От сволота, — сердито, не то сам до себе, не то до того, хто за вікном, каже Аленьяка.

Нічну тишу розтинає глухий постріл. Брязкнули скельця шибок, кімнату наповнив гіркий запах пороху.

— Ай, ай, Аленьяк! Зачем стрілял, — шепче хтось за вікном. Знайомий голос пізнає Аленьяка. А може — пастка?

— Хто? Хто, кажу, а то будеш сьогодні без голови.

— Ай, ай, Аленьяк! Якщо шабра, зачем голова Алі.

— Безумний хлопцю, справді, хто ж такої ночі жартує головою?..

Аленьяка поспішає відчинити двері. В сінях довго возиться помацки, шукає засува. А скоро до кімнати входить стривожений Алі. Обличчя червоне й рішуче, очі блищать, замагає товстуваті губи нервово здригають.

В сінях довго ще возиться з засувом Аленьяка. Зачиняє двері. Хіба можна їх лишати настіж? Степ. Всього можна сподіватися в степу...

Чекаючи, поки повернеться господар, Алі ще більше хвилюється. А ось і Аленьяка переступив поріг. Алі зразу до нього:

— Кобджисаров і Кукіль приїжджали в аул. Записали й мене до війська. Післязавтра поїдуть на підмогу білим. Ай, ай, той проклятий урус. Він втопив мого батька, тепер хоче, мабуть, втопити й мене.

Останні слова Алі майже прокричав.

— Не урус, а буржуй, — поправив Аленьяка.

— Йіе, йіе...¹ Кукіль буржуй. Злий, як змія, буржуй.

¹ Йіе — да.

— Кобджисаров теж буржуй,—знову вставив Аленька.

Алі деякий час божевільно дивиться на свого старшого приятеля. В ньому, очевидно, борються якісь дві сили. Потім Алі примружує і до того вузькі щілини очей, намагається щось пригадати. Враз очі розкриваються широко, здається, розмір їх збільшився, і Алі тихо шепоче:

— Кобджисаров буржуй... Кукіль... буржуй... Ійє, всі буржуї, много буржуй.

Аленька не перестає ходити по кімнаті, тихим грудним голосом говорить, і здається, що це не слова, а безперервне поплескування гірського струмочка. Хвилинами з грудей Аленьки виривається глибокий кашель; він тоді рукою хапається за волосаті кістляві груди. Алі заспокоюється. Алі жодного слова не пропускає. Так, він розуміє: Кобджисаров буржуй, Кукіль буржуй. В світі є буржуї і пастухи. Бідні—брати, багаті бідним—вороги. Кобджисаров для Алі ворог, і Кукіль—ворог. Аленька Алі друг, Корній—друг, і Аджі-Сулімов теж друг. Алі знає—Аленька говорить правду, тільки Алі хоче сам переконатись. І згадує останню зустріч Кукіля з Кобджисаровим, згадує, як вони привітно тисли руки один одному. Тоді Кобджисаров грубо звернувся до Алі:

— Іди геть! Мені ти не потрібний.

Кобджисаров не хотів, щоб Алі чув його розмову з Кукілем. Так, Кобджисаров навіть ухилився дати відповідь Алі, коли він розповідав йому про смерть батька, про смерть Беркалія, старого пастуха Кобджисарова.

— Ай, Аленька. Кобджисаров буржуй. Мініком Кобджисаров буде маклушки¹ давал. Ти якше² урус, Аленьк. Бабай³ Аленьк. Кіріндаш⁴.—І бере руку Аленьки, обіймає кістляве тіло, до молодих грудей притискає впалі волосаті груди. На вустах двох людей застигає довгий гарячий поцілунок. Тепер хвилюється і Аленька. Але Аленька шукає теплих слів, теплих, як кров, що наповнює тіло, проте з вуст зривається лише:

— Безумний хлопець! Ніжності розводиш. Навіщо ніжність? Бій, хлопче, треба ворогам дати. Розвіяти гадів. Чуєш, синку, розбити! Не можна чекати.

Алі не розуміє слів Аленьки. Але він знає, про що говорить цей чоловік. Аленька сказав слова великої правди. О, такі мудрі слова міг сказати тільки старий Беркалій. Ой, ні, Беркалій не вмів говорити таких слів.

Цим часом Аленька трусить із шкіряного кисета останній тютюн, наповнює паперову люльку, тихо й суворо проказує:

¹ Маклушки давати — бити.

² Якше — хороший.

³ Бабай — батько.

⁴ Кіріндаш — брат.

— Алі, треба в них забрати зброю. Завтра вночі повідомиш мене. Зрозуміло?

Хлопець уважно слухає, блищать вогники очей і ледве ворухнуться верхня, ніби припухла, губа. За хвилину Алі рішуче тисне руку Аленьці, іде до дверей, але, взявшись за клямку, раптом зупиняється в задумі. Стоїть так одну мить. Обкрутившись на місці, виходить на середину хати, швидко виймає з пазухи м'якеньку вірьовочку — на ній стукотять сугриви тварин, кігті шуліки і голова орла.

— На, буде Алі Джаман — епташ¹, він виконає те, що доручено виконати. Аленька, я убив старого орла, дістав його з холодної води на другий день і відрубав голову.

— То-то я його ось уже з тиждень не бачу на скелі. Ти влучиш, ти й чорта влучиш, — по-батківському тепло і похвально говорить Аленька, обережно бере невідомий скарб і сам чомусь кладе собі в пазуху. — А ось тепер влуч Кобджисарова, а я Кукіля.

Запилений вершник галопом пронісся рівною вулицею Вознесенського. Селяни звиклі за останні дні, до озброєних кіннотників, не надали цьому приїздові ніякої уваги. Скоро по приїзді незнайомого вершника на ганку волосної управи показався сам Кукіль. Він ще дужче обріс чорною щетиною, а військовий одяг з відзнакою фельдфебеля надавав Кукілеві вигляду надмірної бундючної самоповаги.

Гінець був від Кобджисарова.

Кукіль помітно нервував, наказав озброєним вознесенцям, що тепер вилежувались у холодку під магазином, сидіти коней. Серед озброєних був Кукілів син і псаломщик вознесенської церкви Пусько, або по-вуличному — „довгошия Палажка“.

— Садовись по конях! — пролунав хрипкий бас Кукіля.

Не звертаючи уваги на суворий наказ, люди повільно й довго метушилися, на спинах коней з'являлися то один, то другий вершник, інші підтягали попруги, приладнували сідла, дехто закладав удила.

— Чого ви, як баби... Сволочі! — кричав Кукіль невміло, по-піхотинському, посилаючи ноги в стремена.

Молодий хлопець придержав грайливого угоданого жеребця темносірої масті й подав повід. Кукіль важко впав у дерев'яне казаче сідло з різьбленою передньою ручкою.

— По чотири, рушай! — скомандував Кукіль, і перший галопом взяв з місця.

Над селом довго, сивою гривой, стояла курява, коливалася і тихо лягала на криші землянок, на шибки вузеньких вікон, чіплялася на прижовклу від спеки траву.

¹ Епташ — товариш.

На межі дворів сходились простоволосі жінки, замислені, а довгих сорочках. Чоловіки загадково дивилися вслід. Дехто широко клав хрест на груди.

— Одверни, господи, нещастя. Бог зна, які часи настали. І що воно буде?

— Що буде? Кукілеві червоні холоду нагнали, от і казиться. Нічого, бере, бере вовк, ну вже, як за вовка візьмуться...

Лише діти байдужі були до дум своїх батьків. Вони диким гарцюванням на удаваних конях, із сухого паліччя соняшників, збивали пил з трави, одне перед одним кричали:

— По чотири, стройся! Пошол...

Загін Кукіля на переїзді через Уільський шлях¹ зустрів велику валку підвід, що собою нагадувала кочовий циганський табір. Кукіль наблизився до передньої підводи. Йому й справді здавалось, що це їдуть цигани, і на думку спало бажання обміняти в них коней для свого загону. Вийшло — це їхали уральські й оренбурзькі козаки, — тікали, розбиті червоними, везли дітей, жінок, домашній скарб і гнали худобу. Чоловіки — одягнені у військовий одяг, озброєні. Тут були різні військові чини. Були вахмістри, старші кавалерійські офіцери, станичні отамани, а перед вів старий сивобородий генерал.

— Драстуйте, браття! Куди путь держить люд християнський? — тримаючи шапку в руках, питав Кукіль.

Кочовники мовчки привітались, не відповіли на запитання. Деякі чоловіки з кишені діставали тютюн, дехто з кибитки тяг рушницю, посилаючи патрон у дуло.

— А тебе, мужичок, куди бог несе? Куди молодців ведеш?

Сивий бородач із слідами військової виправки виходив наперед, перевалюючись на карачкуватих ногах, характерних для кавалеристів. Кукілеві не подобалось слово „мужичок“, але він все таки відповів лагідно:

— Наступати.

Передні козаки приснули, придушуючи сміх.

По короткій розмові генерал став розповідати про мету своєї подорожі. Їхали вони до міста Уїл — далекого степового міста, за річками і піщаними пустелями. З його слів було видно, що Оренбурзьку й Тургайську області забрали червоні, але в Уїлі утворюється ніби новий козакий уряд, там зібралась велика сила „руської армії“, а відти й розпочнуть наступ на червоних.

— Ваше превосходительство, давайте разом рушимо. У нас людей вистачить. Командирів малувато... — попробував переконати Кукіль співбесідника. Але генерал ніби не чув.

— Добре діло робите. Руська армія вам завжди допоможе.

¹ Відомий шлях Актюбінськ — Уїл, кілометрів 350.

Так і розпрощались. „Армія“—зовні звучало гордо, а по суті—це були жалюгідні покидьки розбитої банди, що тікала, рятуючи свою власну шкуру. В тилу білих щораз виникали нові загони червоних партизанів.

Кукіль довго й хвалькувато розповідав своїм прибічникам про „минулі свої подвиги“ на миколаївській війні. Говорив, що він ніби командував цілим полком. Розбrehавшись, видав секрети про покражу зброї з Кобджисарового загону й похвалявся, як він власноручно буде карати зрадників. А справді—боявся не в жарт, і це відчували Кукілеві вояки.

Над переїздом через Кугач раптом ойкнуло щось. П'ять вершників несподівано випростались на стременах, конвульсійно зігнулись і безвладно повалились на землю. Кукіль натягнув поводдя і мимохіть глянув на шайтанову скелю. На весь зріст стояв чоловік над обвалом скелі і вітер розвівав його поли широкого бешмету. Звідти градом строчив кулемет. Кукіль щосили вдарив ногами сірого жеребця, круто повернувшись, помчав назад. На скелі зрухнулася постать людини: в спину Кукілеві з обвалу скелі дивилася маленька точка дула. Випалив глухий постріл. Кукіль обняв коня за шию, намагаючись підвестись, і знову падав, бився носом об гриву. Згодом мертво простягся на сивій просіді густої трави.

Стояв жаркий уральський день. Вітер хвилі гнав цілиною, самотньо висвистував з нудьги ховрах. Далеко, ген на самому краю небосхилу, коливалися розсіяні вершники. Мов казкові мерці—розгублено бігли дном прозорого і безмежного моря. А хвилі котились, котились...

Свою обцянку, що дав Алеляці, Алі виконав. З Аджі-Сулімовим вони забрали зброю у Кобджисаровому загоні. До цієї операції вони залучили ще п'ятьох надійних казаків з Савкаїнського аулу. Це зробили ніччю, найбільше за півгодини. Тоді перед ними гостро постало питання—де її діти?

Алі запропонував—кулемети й рушниці заховати на шайтановій скелі. З ним не погоджувались, його пропозицію називали безглуздя. Та Алі настояв. Це коштувало великих зусиль для семи. Алеж вони перші сім пастухів з Савкаїнського аулу за весь час існування скелі ступили на неї ногою. Тої ночі Алеляка дістав повідомлення гінцем—зброя наша. Послав на допомогу Корнія, а сам радився з вознесенськими партизанами про підготовку до виступу. Це мусив бути перший виступ партизанського загону.

За планом Алеляки, Алі повинен забрати частину зброї у Кобджисарова, а вознесенський загін наступної ночі мусив роззброїти до жодного пістоля Кобджисарову банду.

Алеляка був надто задоволений, коли повз череду, яку він сьогодні пас востаннє, і то для людського ока, бігли розпрошені Кукілеві бійці, безладно стріляли. В село Алеляка

повертався без череди — не так, як завжди. Аленька їхав на чалому іноходіві, за ним у перших шеренгах Алі, Корній і могутній Аджі-Сулімов.

В околицях Вознесенського виселку і Савкаїнського аулу загін Аленьки продержався до осені. Маленький загін з трьох десятків бійців виріс у велику силу партизанського війська, з штабом, з командирами. І коли прийшов третій червоний татарський полк, Алі уже був досвідченим помічником Аленьки і не одну сутичку в боях витримав з білими бандами. Не минув руки Алі і Кобджисаров.

Одного разу комісар Червоного полку розглядав заяви до партії. Аленька казав йому, дивлячись на Алі:

— Цього можна. Влучає ворога без промаху.

— Я з пістоля влучив орла,— несміло підтвердив Алі.

— Орла, Алі, ти даремно. Орел тут ні до чого.

— Так, даремно, товаришу Аленька,— почервонівши відповів Алі. Алі був радий, що командир не нагадав йому історію з реліквіями білої верблюдки, а ще більше був радий тому, що Аленька лишався головою вознесенського ревкому. Алі й тут мусив zostатися заступником друга.

— Завтра, товаришу, організовуй комсомол. Цю роботу доручає тобі політвідділ полку. Ми їдемо в Оренбург. Настануть тепер нові часи, нова робота. Думаю, ви не здасте справи й тут,— коротко сказав комісар.

Щасливий Алі вийшов з колишньої волосної управи — тепер там був ревком. Алі думав: де ж білолиций кучерявий Корній?..

Глобине, — Золочів.
1934 - 1935 р.

ПІСНЯ ПЕРЕМОГИ

На всю вулицю заводить
Голосна гармонь.
Їдуть валкою підводи —
Коні, як вогонь!

За гармонню, за дзвінкою,
Бубон затина,
На возах лежать горою
Лантухи зерна!

Налітає рвучко вітер,
Прапор розвіва.
Золотіють ряди літер —
Сталіна слова!

Ці слова закарбували
Ми в своїх серцях,
Ці слова нам показали
Більшовицький шлях!

Ми боролися ударно
За колгоспний лад,
Не пропала праця марно
Сталінських бригад!

Урожаєм колосистим
Вкрилася земля.
Грай, баяне голосистий,
Серце звеселяй!

Їде валка шляхом битим —
То все трудовні.
То ячмінь, пшеницю, жито
В двір везуть мені!

Полтава
1935

КОС ЧАГИЛ НА ЕМБІ

НАРИСИ ПРО НАФТУ В ПУСТИНІ

ВСТУП

Фантаст і витівник де-Куїнсі, якого знають більше за його „Записки опіомана“, написав колись прекрасний портрет, маленьку поему в прозі про англійську поштову карету „мейл коуч“. У „Посмертних паперах Піквікського клубу“ Діккенс розповідає сон ще старішої карети, перекладної — „стейдж коуч“.

Мабуть, сучасні їм люди з деяким подивом читали нарис про такі знайомі, буденні речі, мабуть, їм здавалося, що автори нарису просто чіплялися до тієї карети, щоб розповісти цікаву сторінку про людей, і лише тепер, коли отих карет давно немає, стає ясно, що де-Куїнсі, і Діккенс, і Доде були не просто чудер-майстри, а люди, що вміли бачити незвичайне у повсякденності.

Та в ті часи все сунуло поволеньки. Карети не тільки помалу їздили, а й помалу виїздили з життя. Ми так звикли до швидкого життя, що подекуди не управляємось добре придивитися до чогось, аж це щось уже зникає з кону. Ми не встигли опам'ятатись, як Моссельпром з „сільської“ промисловості зробився кондитерським трестом, а далі розтав як цукерка, полишивши на своєму місці Росконд.

Усе це мовиться до того, щоб розповісти про автомобільну дорогу з Астрахані до Гур'єва. Вона постала перед нашими очима і перестане існувати найближчим часом. У тисяча вісімсот тридцятому році історик та есеїст Томас Бебінгтон Маколей пророкував, сам дивуючись власній сміливості:

„Коли б ми наважились пророкувати, що в 1930 році населення числом у 50 мільйонів, краще одягнене, нагодоване, у кращих квартирах, ніж англійці нашого часу, розташується на цих островах, що Суссекс і Гантінгдоншир будуть багатші, ніж найбагатші частини Вест Рідінга тепер, що схили горяні Бен Невіса і Гелвелліна будуть оброблятися краще, ніж цвітники, що машини, сконструйовані на принципах, зараз ще невідомих, будуть у кожному домі, що не буде інших дорог,

окрім залізниць, що подорожувати морем будуть тільки на пароплавах, що наш державний борг, який здається нам колосальним, наші праправнуки матимуть за дрібницю, яку легко сплатити за один-два роки, то багато хто взяв би нас за божевільних. Ми не беремося пророкувати, але...“

Так писав Маколей сто п'ять років тому. Старий віг де в чому помилився. Населення Англії живе зовсім неважно, горнян схили Бен Невіса, Гелвелліна та інших шотландських верховин, замість укритися цвітниками, зробилися пущею, там тепер глухі ліси, лорди повернули їх на мисливські угіддя, вигонили, звели з світу селян, де-не-де пасуться отари овець, але живуть тільки сторожі та лісники і замість пшениці розводять тетеревів.

Не міг він передбачити й того, що затоптані, заквашені грязюкою площадки заводів укриваються квітами не в його Англії, а геть в іншій країні, де тепер живе „краще нагодоване, краще одягнене населення, в кращих квартирах“, якому питання про царський борг капіталістам уявляється в зовсім іншому вигляді, ніж лордові Маколееві.

Він також помилився щодо залізниць. Іздять ще на автомобілях, та не скрізь однаково. Москвичам, лєнінградцям, харківцям, киянам, що тепер їздять за сотні верст гладким гудроном, не легко уявити собі автомобільні шляхи у Східному Прикаспії. Та все ж таки старий ліберал багато в чому виявився пророком. Ми ж не беремось пророкувати. За п'ятнадцять років ми вийшли вперед на ціле століття. Це є в нас закутки, які на наших очах ще швидше переходять це століття, отже всякий пророк ризикує помилитися більше, ніж Маколей.

Більшовики протягли через пустиню Турксиб, сполучили Середню Азію з Північним Сибіром. Але Середня Азія ще не всюди сполучена з Середньою Азією. Іще багато є пустинь, безкраїх, як Сахара. Від дельти Аму-Дар'ї до станції „Аральське Море“ взимку треба їхати на верблюдах сорок день і сорок ночей. Із Східного Казакстана до Західного покищо треба їхати через Пензу, або простіше, через Москву.

Оця сама їзда в пустині, якої скоро не буде, бо вже будуються залізниці, варта того, щоб її згадати, от як англійська поштова карета Діккенса і де-Куїнсі. Газета „Правда“ та „Известия“ приходять на Ембу на дванадцятий день. Коли б не радіо — то що мав би робити редактор районної газети?

**МАШИНИ У ГРЯЗЮЦІ. ПРЯМА БАЛДА І КРИВА БАЛДА.
ПРО СОСКИ ТА ГРЕБІНЦІ. КОРОЛІ В РАДЯНСЬКОМУ
СОЮЗІ. ЗАСТРЯГЛЕ ПИВО. ЧЕРЕЗ МОРЕ НА АВТОМОБІЛІ.
НЕЗВИЧАЙНА ХМАРА. ЧОРНІ ГОРОБЦІ**

В кінці лютого тридцять п'ятого року з Астрахані виїхала колона з семи вантажних машин. Ідея маршруту була: про-

скочити льодом через незчисленні рукава волзької дельти і по замерзлому морю добитись до Гур'єва. На машинах були навантажені фрикційні муфти для бурових, апаратура до електростанцій, ящики з бакалією і барила з пивом. На одній, перекритій парусиною, сиділо чотирнадцять душ: монтери з Саратова, геолог у калошах, один озеленювач солонцюватих земель у фетрових валяннях, один командир відділення, два тріангулятори і одна бочка з бензином.

Астрахань одтавала. Уже ваговози не ходили через Волгу льодом, а перевалювалося груз на підводах. У видолини сповзла з горбів грязюка — немов крем-брюле. Виїзд був призначений на шосту годину, але вирушили в десятій — одну машину довго не могли накрутити. До дванадцятої перестояли біля вокзалу: чекали на другу машину. О дванадцятій виїхали з Астрахані.

Жовтий шлях спускається до річки під назвою Балда. Тут уперше забурилися машини — в трьох стах метрах від міста. Уранці був морозець — якось можна було їхати. Тепер же все розгасло. Задні колеса буксували в болоті. Машина ревла, занурюючись чимраз глибше в жовтуватий мул. Вперед! назад! вперед! назад! І колеса закопалися в ґрунт по саму маточину.

— Вилазь, вилазь, вилазь, вилазь! — закричав шофер покритої машини татарин Кабір.

Тріангулятори глянули один на одного. Вони зблідли, їх трусило найбільше, адже вони сиділи на задку машини, щоб скоріше було вистрибувати, коли машина, не приведи господи, провалиться під лід.

Той, який молодший і рудіший, сказав до того, який старіший і сивіший:

— Бачите, Олексію Сергійовичу? Він каже „вилазь“.

Той, який старіший та сивіший, з вусами, як у Тараса Шевченка, одказав:

— Бачите, Сергію Олексійовичу, куди ж ми виліземо? У таку грязюку!

Та вже монтери перелізли через тріангуляторів, геолог у калошах і озеленювач у фетрових валяннях теж шубовснули в болото і підштовхували машину.

— Давай, давай, давай, давай! — кричав татарин Кабір і піддавав газу.

Пасажири сопли, упираючись у машину, вислизували ноги, борсаючись у болоті, мотор харчав, задні колеса марш-маршем крутились у воді і не посувалися вперед.

— Давай, давай, давай, давай! — гукав Кабір. Жінки з одчаєм дивилися у багно. Тріангулятори добули з чемоданів солодкий пиріг і взялися їсти.

— Давай, давай, давай, давай! — кричав Кабір. Машина заревла, посунулась на півметра. Геолог у калошах поліз був

у машину через голови тріангуляторів, але шофер Кабір спокійно попередив його:

— Куди лізеш, друг? Ще довго ходить пішки!

За кілька годин дотягли всі машини до низенького насипу, що захищає Астрахань від річки Балди в повідь.

Легкова машина розігналася була на насип, завихляла задом і скотилася назад. Шофер Шура добув із своєї машини добру мотузку. На насипу збилися мешканці передмістя Балда, колгоспники з сусіднього аулу, школярі, дівчина, що ішла по воду.

— Через нашу Балду не так то легко переїхати, — сказала досвідчена стара, що жила біля самого насипу. Вчора теж машина отакечки сунь-сунь і стань! Сунь-сунь і стань! Два дні стояла.

Дружні колгоспники взялися до мотузки, трохи кепкуючи з фетрових валянців озеленювача.

— Давай, давай, давай! — і машини одна по одній перевалили через насип.

Та за насипом знову була видolina. Тепер ніхто вже й не думав сідати. Навіть один з тріангуляторів, той, який молодший і рудіший, теж узявся тягти.

Так завойовано доступи до Балди. Але за просто Балдою була ще одна — Крива Балда. Машини спинилися перед замерзлою річкою. Хтось пішов уперед із кайлом пробувати лід.

Тріангулятори вилізли. Машини швидко проскочили через ріку брудним слідком наїждженої дороги. У цей день більше їх не довелося витягати. Ночували в місті Астрахані, тільки в трьох кілометрах від центру. Тріангулятори з'явилися пішки трохи згодом. У перший день путі зробили три кілометри з чимось. Лишалось проїхати чотириста з гаком.

Так доводиться їхати у Ембенський район узимку та весною. Літом не можна проїхати через сотні рік та річок. Та літом ходять пароплави по Каспію. За якийсь тиждень із гакком можна потрапити з Москви до Гур'єва. Попереду поїздом до Саратова. Потім переправитись через Волгу. Далі поїздом до Астрахані. Далі чотири доби чекати в Астрахані. Потому дві доби пароплавом до устя ріки Урал. Тоді одну добу сидіти на баржі, поки її притягнуть до Гур'єва.

Так зараз, коли є автомашини і є люди, що вміють водити їх у різних умовах. Нещодавно можна було допливти до Гур'єва тільки водою. І тепер під час навігації сюди довозять усе потрібне на цілий рік уперед. Ніби в Якутію чи на острів Врангеля.

При цьому кооператори можуть забути про якунебудь дрібницю. Монтер у міховій шапці розповів, як він торік залишився в Гур'єві без гребінця.

У нього був із собою розкішний великий, складаний московський гребінь. Він півтора роки чесав ним свої рясні

локови, але в Гур'еві загубив його у першій степовій подорожі.

В Гур'еві було багато галантерейних крамниць, але гребінців у них не було. Замість гребінців помилково завезли подвійну партію дитячих сосок. Монтер обслідував усі крамниці, два дні мавчав на товчку, але гребінця не знайшов.

У нього був близький друг і постійний шаховий партнер, інженер з токарного цеху, а в цього інженера було два гребінці. Інженер люб'язно дозволив заходити до нього причісуватись, але продати зайвого гребінця не згодився — адже він так само міг загубити його.

Монтер почав збирати відомості про гребінці. У нього був реєстр на п'ять чоловіка, в яких було по два гребінці. Але власники гребінців були егоїсти і не схотіли розлучатись з своїми скарбами. Один час монтер причісувався гребенемлюбимої дівчини, тільки носив його не в локонах, як вона, а в кишені, кишеню ж перешито і розширено так, щоб кривина гребінки точно лягала на опуклий мускул стегна.

Але дівчина покохала іншого, і монтер знову почав ходити причісуватись до інженера.

Одного прекрасного дня в готелі з'явився низенький, товстенький чоловічок, що приїхав із промислу Озинки, де поблизу міста Уральська. Уральськ сполучений залізницею з Саратовим. Монтер походив назирцем за товстим озинчанином і сконстатував, що в нього, окрім великого гребінця, є ще уламок складаної гребінки. Монтер нічим не виявив свого хвилювання і діждав того дня, коли озинчанин, повернувшись увечері з степу, не управився купити собі хліба, яєць і масла на вечерю.

Раненько вранці монтер ніби ненароком зайшов до нього в номер, погмонів, посидів, попозіхав і сказав, що іде до себе пити чай. Озинчанин засумував: їдальня одчиняється тільки в одинадцятій годині, а він нічого не їв з вечора. Тоді монтер завів його до себе в номер.

На столі стояв великий бідон з гарячою водою. Тут же, при озинчанинові, монтер висипав у запарний чайник цілих півпакета чаю і долив гарячою, як вогонь, водою. Вісім яєць, зварених накруто, він опустив у холодну воду. Здоровий шматок масла лежав просто на сірому папері — бо на тарілці була гора паюсної ікри. Над усім тим, немов прикра скала, стремів розрізаний бухан свіжого хліба.

Коли озинчанин, попоївши, розкис від ніжності до монтера, той попросив уламок гребінця, щоб причесатись, а причесавшись, попросив продати йому уламок.

Товстий став як хмара — він зрозумів, що потрапив у пастку. Але відступати було ніяк, і монтер придбав уламок гребінця.

— Тепер ви, либонь, везете з Москви цілий лантух гребнів? — питав триангулятор, той, який сівіший. — Мабуть, і мені

можете продати!— Він захихотів і скинув шапку з голови, лисої як макітра.

Замість відповіді монтер теж зняв шапку. Локонів не було, він був острижений під машинку.

Зимова дорога до Гур'єва — це такий собі Великий північно-каспійський шлях. Тільки найупертіші з командированих радянською владою громадян зважуються на отаку подорож. Слабонервні пересиджують в Астрахані до навігації. Проте, окрім командированих, так їздять ще королі.

Коли в читачевій уяві при цьому постають усі Луї, від першого до вісімнадцятого, у рясних перуках, у розмаїтих камзолах і в черевиках із золотими застібками, то вони постають надаремно.

Король — це людина, що досягла згоди з шофером грузової машини. За певну винагороду король дістає тверде місце для сидіння поміж фрикційними муфтами, або на півному барилі.

Королі з'являються не відразу. З подвір'я перевалочної контори машини виходять цілком республіканським порядком. Та вже після першої зупинки над усіма вантажними машинами бовваніли королі, завинені у кожухи, стремлячи вгору немов перископи на підводних човнах.

За другий день зробили сорок кілометрів. Покинули одну машину. Це була машина з пивом. Агент кооперації, бравий чорновусий козак у розквіті мужньої сили, довго благав начальника автоколони покинути чотирнадцять пасажирів поміж небом і землею до навігації і перевантажити на їхню машину пиво. Королева, що їхала на пиві, приєдналась до його благань. Але начальник не піддавався: ні пиво, ні королевині слози нічого не вдіяли.

Бравий прудивус сам зостався з застрялим пивом. Королева перестала плакати й почала лаятись так, що здивувались найдосвідченіші з шоферів. Та все ж таки вона з прудивусом і з пивом залишилася ждати навігації.

На четвертий день зробили сто двадцять кілометрів. Шлях ішов через море льодом, тут проходив зимовий тракт верблюдів.

Вузьенька, жовта смуга, що більше скидалася на пішохідну стежку, простяглась від горизонту до горизонту. Один по одному ступали верблюди, кожен волів санки; полозки їх були не ширші від дитячих гринджолів, вага старанно і достоменно розподілена обабіч санок, нависала над самим снігом. У хвості валки йшли коні: кажуть, що верблюд нізащо не дасть коняці випередити себе. Один з верблюдів плакав ревно, жаліючись на далеку путь і суху харч, казак ізліз з саней, повів верблюда за паличку в носі і плач одразу замовк.

За півкілометра від передньої машини стежку верблюдів

перетинала синявозелена пряма лінія. Вона заходила вглиб моря, там ламалася прикро і зникала в снігах.

Це була розколина в льоді. Кабір зменшив ходу. Він оглянув розколину: уподовж стежки верблюдів її розмолотили автомобільні колеса, окрайки надламані, хтось тут провалювався. У розламаному місці синілася вода, поруч по всій довжині розколини вона зашкеркла тонким льодом.

— Давай, сідай, давай, сідай! — гукнув Кабір і повів машину понад розколиною, шукаючи переправи.

Уранці на п'ятий день путь мала скінчитися. Зоставалося ще з п'ятдесят кілометрів, коли з берега насунула величезна чорна хмара. Кінці її витяглися, плазуючи праворуч і ліворуч. Машини швидко ішли рівним льодом, а хмара все, не збільшуючись і не зменшуючись, стояла над береговою стороною.

— Либонь, буде сніг, Олексію Сергійовичу! — І Олексій Сергійович зап'явся з головою і вусами в довгий кожух.

Кабір гнав машину повним ходом, zostавалося вже небагато. Машини з фрикційними муфтами відставали, на них, як труби на крейсерах, манячили королі.

Нарешті край хмари, випроставшись довгим чорним язиком, обійшов машини ззаду. Щось незвичайне було в кольорі цієї хмари. Вона була не темносиня, як грозова хмара, а ледь фіолетова, майже зовсім чорна, ніби розмазаний китайський туш.

Машина ступила на землю, зійшла в корито ріки, знову вийшла з корита, колеса засичали в багні. Обабіч з'явилися чорні саманні хатки, далі дерев'яні, теж чорні, грязюка ставала чимраз глибша й чорніша.

Спід машини розліталися чорні горобці. Назустріч ішли чорні верблюди. Із пічних бовдурів клуботав рясний чорний дим. Це на сковородах горіла у вогнищах нафта, це вона зачорнила хати, горобців, верблюдів, це набряклі кіптявою пари чорною хмарою заступили небо над Гур'евом.

КІНЕЦЬ ЄВРОПИ. КОРОЛІ В ВЕНЕЦІЇ. КОЛО В ГРЯЗЮЦІ.
МЕРТВІЙ ОСЕТЕР. ЧОРНЕ І БІЛЕ МІСТО. ПРАЛЬНЯ В
БУДИНКУ ВІДПОЧИНКУ. ІДАЛЬНЯ З СТОЯНАМИ. КУЧЕ-
РЯВИЙ, ЗНЯВШИ ПЕНСНЕ, СТАЄ НА ДВАДЦЯТЬ РОКІВ
СТАРІШИЙ

Гур'ев — місто колишнього уральського козацтва — стоїть на правому березі Урала за тридцять кілометрів від Каспія. Це крайній східний пункт Європи, — отже за Уралом починається Азія, зразу за мостом, на „зауральній“ й „бухарській стороні“. Варт було оглянутись, кинути останній прощальний погляд на Європу.

Машини увійшли в центр „європейського“ міста. Тут бо-
ло було ще глибше й чорніше. На головній вулиці зав'язало,
занурившись в грязюку, машина з фрикційними муфтами.

Королі вилізли, навантажені клунками, і подалися бродом по завулках цієї чорної Венеції.

Чорні хибарки, покриті, немов толем, чорним тесом, похмуро дивилися на вулицю. Над вікнами де-не-де ще збереглися різані налички, колись, мабуть, фарбовані, тепер укриті сажею. Чорносірі кури зішли на ганок.

Машина вийшла до мосту. У глиняній халабуді була крамниця Головспирту, перед нею вичавлене в багні коло і в цім колі топтався незаконний базарчик. Хтось тримав за хвіст померлого осетра, киргиз-казачка в чорних штанах і з білою простинею на голові держала на долоні два замуслені шматки цукру, торгівля ця дихала на ладан, покуця не було, покупець юрбився далі коло великого магазину Рибтресту. Нарешті власник осетра продав його і, зітхнувши полегшено, ринувся в Головспирт.

Машина стояла носом до Урала, парусове шатро над нею було відкрите ззаду і в дузі шатра майже все було видно козаچه містечко, чорне, як монах на вмерті. Стало навіть трохи сумно за людей, що тут живуть, та от Кабір почав повертати машину і в рамі шатра з'явився Урал і азійське місто за Уралом.

Воно було немов тонка хмара після грози. Білі, блакитні, рожеві, зелені, як аквамарин, доми не сиділи важко в березі, як пінгвіни, а летіли й вилися легкими клубками над талим снігом узбережжя. Великі лігери, ніби писані проекційним ліхтарем на пелюстках хмари, ішли понад річкою,— здавалося, вони були матеріальніші, ніж самі прозорі фронтони. Оддалік напівкруглим порталом виходив на річку світлосірий театр, ліворуч, у глибині, як тьмянний кристал, стремів дім геології, за ним комини заводів, і все це в тонкому чорному мереживі молодих дерев.

Машина, перейшовши Урал, увійшла в ясне місто. Це місто нафти здавалось ще більше поруч із чорною козачою станицею. На великій будівлі тресту сталева модель нафтової башти виходила в небо, мов шпиль готичної дзвіниці; поспіль скляна ідальня ховалася в садках; дім техніки, стрункий, як тайтянська тераса, стояв над Уралом.

Все це було з очерету, немов на Сандвічевих островах, молоде, свіже, все воно пахло тирсою, ще було оточене барилами техснаба, все це виросло в мертвому, солонцюватому степу за три роки. І все ж таки це було ціле нове місто. Як у нотний папір воно було вписане у паралельні лінійки телефонних, телеграфних, енергетичних кабелів. У великому будинку тресту спід неважкої нерясної фарби ще проглядали візерунки сосни на підлогах, лутках та дверях. Все це було новим-нове, але як там було ясно і просторо, сонце суцільними смугами падало на підлогу. В кабінеті поруч із секретаріатом запальний рудий хлопець, гасаючи по кімнаті, спалахуючи в сонячних рушниках, осиплим голосом доводив, що

в плані домів відпочинку забули пральню. Домігшись пральні, він раптом спинився, передихнув і люто напався на стояни в Ідальні дома відпочинку: „Це некультурність, це зневага до робітників... Цей інженер вважає, що робітник усе з'їсть, з'їсть, сидючи між кабацькими стоянами“.

Він знову спинився, остаточно осиплий, зняв пенсне, щось пригадуючи. Тільки тепер, коли він стояв непорушно, стало видно, що йому не вісімнадцять років, а над сорок.

САДИ НА СОЛОНЦЯХ. ЛЕОНТІЙ ТЕРЛІФАЙ. АГРОНОМ ПРОДАЄ ШВАЦЬКІ МАШИНИ. АГРОНОМОВІ ЗАПРОПОНОВАНО СОТВОРИТИ ЧУДО. ЧУДО ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ. ДИРЕКТОР НАФТОЗБУТУ. ЩЕ ОДИН ДИРЕКТОР НАФТОЗБУТУ

Цей кучерявий хлопець вигадав нове, ясне місто на азійському березі до найменших дрібниць — у мертвім степу він побудував це місто, поспішаючи, закипаючи, зазираючи в усі труби, колупаючи пальцем неважну фарбу, винаходячи, конструюючи на місці те, чого не можна було негайно привезти, навчаючи колишніх кочовників і рибалок скидати калоші на вхіді до театру.

Він же захотів насадити сади, там, де ще ніколи не росла й трава, на гіркосолоній землі. Він негайно знайшов потрібну людину. Старий чех Леонтій Терліфай, лихою долею закинутий в Астрахань, садівник, під час імпері лістичної війни був мусив тікати до Гур'єва. Царська поліція лагодилася зашити його в концентраційний табір як австрійського підданця. У Гур'єві ніщо не росло, і Терліфай служив агентом по продажу швацьких машин. За радянської влади він, правда, зробився агрономом повітземвідділу, але на весь повіт (завбільшки з пів-Франції) значилося чотириста десятин посіву, і Терліфай сохнув і сумував як дерево в солоному степу.

Кучерявий викликав його до себе. То був нічим не одмінний, довгий садівник, блідозелений на лиці, сутулий чех, трохи лепетень, трохи незадоволений з російської некультурності, трохи здивований, нащо його покликано.

Він ще дужче здивувався, коли розмова зайшла не про дерева та трави, а про людей: про слюсарів, механіків, бурильників, інженерів, лікарів і про дітей, найбільше про дітей. Слюсарям, механікам, бурильникам, інженерам, лікарям потрібні були яблука, вишні, сливи, нарешті дерева, зелене гілля, листя, багато листя, тінь під деревами.

— Але на солонцях не росте навіть трава, — сказав Терліфай.

— Проте треба, щоб росли дерева, — сказав кучерявий. — Цього хоче, прохає, вимагає партія більшовиків для робітників, для інженерів, для дітей.

Терліфай хотів би того ж самого, що й партія більшовиків, але ж ніде в цілому світі ніколи не було нічого подібного.

Аж ось він почав щось добирати в цій чудній розмові. Нічого подібного не було саме тому, що нікому було рішитися на це і боротися за своє рішення. Він так само добрав, що він сам, зігнутий і скоцюрблений, не здужає рішити й боротись. Він увійшов у партію і зробив те, чого зроду не було на землі. Все ясне місто в садках, а там, куди воно буде розростатись, насаджено величезний фруктовий парк. Терліфай випростався і став посміхатись.

Коли ж він входить у парк, він іде зовсім прямий, тоді видно, що в нього широкі плечі: він куди вищий від своїх сажанок: це карликові деревця — вони швидше дадуть плід. Він обходить уранці весь парк, його довженна тінь, немов годинникова стрілка, суне по світлій землі серед дерев, і кожне дерево — цифра.

Тепер, коли він не сам, він вважає, що можливе все. Він почуває, що він рідня Мічурину. Раніш партію для нього втіляв кучерявий хлопець — він був першим другом і навчителем старого чеха. Але згодом дідок почав розуміти, що й кучерявий хлопець не самотній, що і його любить і навчає та сама, майже таємнича, сила, та сама могутня думка, для якої нема неможливого на землі.

Він зненацька відчув цю саму силу думки в веселому сухотному ливареві Гладенкові, в тихому, щербатому, ніби виколупаному з м'якого дерева столярів Боряєві, а надто в блідому юнакові в чорних окулярах, спокійному, точному й ласкавому, як улюблена книга.

Леонтій Терліфай мало знав про Жукова. Коли він з'явився, він був майже непомітний, проте коли він на час виїздив всім раптом ставало важче працювати. Терліфай добре пам'ятав тільки історію про те, як Жуков був директором Нафтозбуту в Астрахані.

Попередній директор Нафтозбуту — учений, нервовий, старий спеціаліст, заплугавсь у труднощах, діла були погані, пасив був неймовірний, з кожним днем справа гіршала. Він працював поспіль день і ніч, борсався, не відходив від телефону, і щогодини йому ставало чимраз важче. Нарешті він дізнався, що його мають усувати з роботи. Він був чесний радянський інженер. Коли він дізнався про це, він мало не захворів на нерви всерйоз: кидати роботу в момент кризи — це було все одно, що застрелитись.

Він вийшов з офісу, не бачив звичну шеренгу відвідувачів і прикро попросив, щоб не пускали його. Сьогодні він не може говорити ні з ким, йому треба спромогтись на зверхлюдське зусилля, щоб востаннє перед відходом якимось налагодити справи.

Відвідувачі підвелися мовчки і почали виходити. Але одна незнайома людина, що сиділа в найдальшому кутку, все ж таки підійшла до директора.

— Ви чули, товаришу?— сказав директор.— Я зараз не можу, спробуйте зрозуміти це, я не можу!

Незнайомий товариш мовчки підждав, поки всі повиходили з кімнати. Далі він присунув директорові стільця і сів сам.

— Познайомимось!— сказав він.— Я Жуков!

— А!— закричав директор.— Ви приїхали приймати справи? Ну що ж, приймайте, приймайте. Я піду, я піду. Все баше. Я прохав ще тиждень відстрочки, я не міг покинути справу в такому стані. Але коли так— прошу вас, приймайте! Я тепер непотрібний, мене викидають, як ганчірку, все ваше. Що ж ви сидите? Приймайте, ради бога, швидше, приймайте!

Жуков ніяково посміхався.

— Я вас не розумію, Петре Антоновичу,— сказав він.— Я не маю доручення приймати від вас справи. Я приїхав допомагати вам. Давайте спробуємо вдвох.

Жуков працював з Петром Антоновичем коло трьох тижнів. Вони вдвох розплутали всі вузли, зрівняли баланс, сплатили борги. Петро Антонович розцвів як красоля. Через три тижні він зайшов до Жукова, обняв його за плечі.

— От що, голубе,— сказав він.— Ви врятували мене. Та що— врятували! Завдяки вам я зрозумів сам себе: я старий, нервовий, я не можу бути адміністратором. Я хочу на виробництво. Я вчора послав заяву, щоб мене перевели на виробництво. Я іду спокійний, ви тут більше підходите, ніж я. Я проситиму, щоб на директора призначили вас.

Жуков потиснув йому руку.

— Тільки от про це не говоріть, Петре Антоновичу,— сказав він.— Це вже зайве. Дуже прошу вас. Може вийти незручність!

Директор виїхав. В Баку він дізнався, що наказ про його звільнення й призначення Жукова на директора вийшов уже три тижні тому.

ДОРОГА, ВЗЯТА В ДОШКИ. МІСТО З ОЧЕРЕТУ. МЕХАНІК
ГУЛЯЄВ ПРИМУШЕНИЙ ВІНАХОДИТИ. ДВОПОВЕРХОВІ
БУДИНКИ З ОЧЕРЕТУ, ВЕЛИКІ ЧЕРВОНІ ПОМІДОРИ

— Постановили,— сказав кучерявий,— стояни зламати, спроектувати інше перекриття, збудувати справжню культурну ідальню.

Він швидко поклав пенсне у футляр, закрив футляр, поклав у кишеню, вийшов і сів у трандулет.

Трандулет поволі перевалював через багачинські коломиї. Треба було знову мостити, все провалявалося, розлазилося на цих легких ґрунтах. Дорога була взята в дорогоцінні дерев'яні дошки й все ж таки осідала. Треба було мостити, але як мостити, чим мостити?

Так, місто він побудував. Двісті корпуси в декілька заводів

виросли за три-чотири роки. Тоді це теж здавалося неможливим — як виросте місто там, де не росте трава? Єдиний будівельний матеріал був — очерет на каспійському надмор'ї. На місці майбутнього міста було порожньо. Ріс полин без кінця і краю.

З центру приїхав інженер і обіцяв побудувати прес для очерету. Прес робився півроку. Треба було працювати, а степ стояв голий, непереможний, як звіку.

За півроку прес усе ж таки не був готовий. Довелося виписати вісім вагонів готового комишиту. Їх уже замовлено, коли з'явився на кін механік Гуляев. Він, власне, мусив будувати механічні майстерні, але це теж було покищо неможливо, ніде було жити робітникам.

— Якове Васильовичу! — сказав Гуляев. — Я чув, ви виписали вісім вагонів комишиту?

— Ну, виписав. А тобі що? — Пенсне зникло в футлярі. На Гуляева дивились знайомі пронизливі очі, від яких він уже втік раз з Азербайджана і от тепер знову стрівся з ними.

Гуляев був чоловік дещо вайлуватий, дещо неспішливий, дещо комфортабельний, дещо навіть загребуший: — не дасть він мені жити, сказав він собі тоді і втік на Ембу — місце було рахманне і затишне. Та далі тікати вже не випадало, щоб сказати правду, і нікуди було.

— Так от що! — сказав Гуляев. — Одмовтесь від тих вагонів. Я спробую побудувати прес!

— Як? — спитав той страшним голосом. Світлісірі очі ще гостріше вп'ялися в Гуляева, тільки тепер вони явно сміялись, стрибали, танцювали. Гуляев наладився був ображатись, але це якось не вийшло.

— Що як? — перепитав він, уперше в житті наважившись передражнити. — Кажу, анулюйте замовлення!

Гуляев побудував один прес, потім другий, кращий, потім третій, майже зовсім механізований. Продуктивність третього преса була коло трьохсот тисяч квадратних метрів на рік. На старих пресах робітники, рискуючи покалічити пальці, в'язали очерет дротяними гачками, як баба в'яже сніп, а гуляевський прес сам робить гачки, сам в'яже, сам одтинає дріт. З Ленінграда приїхала комісія вже не навчати ембенців, а вивчати досвід Емби. Самоук Гуляев на той час був уже головним інженером великого механічного заводу, що виріс тут спід землі. В 1933 році Гостройиздат випустив книжку про комишит. Книжка ця, правда, написана не руською мовою, а звичним науково-канцелярським жаргоном. Там сказано, що гуляевський станок „з'являється величезним кроком вперед, що вносить майже переверот у цій ділянці...“ і т. д. Спід канцелярського суржика автора книжки проглядає справжня стримана радість. Він дав на обкладинці фото великого будинку Ембанфти з гуляевського комишиту, а в тексті — фото

станка. Поруч стоїть сам Гуляев, під вусами почувається уємішка.

Все це згадав той, що їхав на трандулеті. Проте можливо, що він думав на цей раз про здоровенні червоні помідори. Вони цього року дали урожай. З півгектара Терліф їй зібрав двадцять дві тонни помідорів. Добірні, дуже соковиті помідори.

Такий помідор перед обідом міг прикрасити найнервовіше життя.

— Эх, жизнь! Как в сказке! — сказав він і вистрибнув з трандулета в грязюку. Сам він жив на гур'євській стороні.

БАГНЯНА ЕМУЛЬСІЯ. БАГНО ДО ПИТТЯ. ДЕСЯТЬ ТИСЯЧ
СОЛОНИХ ОЗІР. ГОРИ ПІД ЗЕМЛЕЮ. ПЛИННА СІЛЬ. ЩЕ
ОДНА ФУНКЦІЯ МАЯТНИКА. КУРНИЙ ТУМАН. КУДИ МОЖЕ
ПРИВЕСТИ СЛІД АВТОМАШИНИ. РУКОПИС, ЗНАЙДЕНИЙ У
ПЛЯЩІ

Гур'євське багно зовсім не подібне до тієї пустякової грязючки, по якій тюпали восени і весною жителі старої Росії. Калюж майже немає. Легкий жовтий глей, зачернений сажею, емульсується з водою в рідке місиво, яке розлазиться під ногою, як кофейний крем під пальцем, яке повільно і неухильно, як шевська смола, заповнює блискучі слизькі сліди від ніг та коліс.

Ніякі калоші, навіть підперезані шворкою або стягнуті спеціальним ремнем, нічого не допомагають. Удень тут ходять у болотних чоботях, підсмикнутих на ремінцях, а вночі взагалі сидять дома. Увійшовши в сінці, гур'євець скидає чоботи, обгорнувши їх ганчіркою, і тюпає в кімнату у шкарпетках.

Та ще недавно, до революції, оце саме багно було надією і порятунком для киргизів-казаків, що виїздили кочувати. Уральське козацтво не підпускало їх до ріки. Це було дуже погане багно, але в ньому розкішна солодка вода. Вона умудряється де-не-де збиратись у невеликі ямки на солоній землі. Цю воду пили люди, а головне верблюди. Де-не-де в уже опрісненому ґрунті можна викопати криницю, в ній буде збиратись прісна вода, але за рік-два і вона візьметься сіллю, — тоді треба копати нову криницю:

Снігова вода на кілька днів оживлює мертву пустиню, виростає свіжий полин, його їдять верблюди. Нічого, що ця вода є багно, її беруть відрами і чекають — одстоїться. Тому обережно п'ють зверху, решту п'ють верблюди.

Тим часом увесь степ рясно вкритий величезними озерами, що всихають тільки наприкінці літа. Та це „сори“ — солоні озера. В цій воді двадцять процентів солі, вона важка, вона абсолютно мертва. Не лише риба й водорості, навіть невидимі протозої не можуть жити в цій воді. Це Каспій,

відступаючи, залишив по собі пам'ятку, грізнішу, ніж бурхливе море.

Ці озера непрохідні. Їх доводиться об'їжджати за десятки кілометрів, по них не можна плавати човном, для цього вони занадто мілкі, а коли висохнуть, багато з них стають зибучою трясовиною. Вони заповнюють усі низини, займають усі місця, де могла б зібратись прісна снігова вода: дорогоцінне питво стікає в ці солоні кладовища. Дикі качки, що випадково сіли у такому озері, не можуть підхопитись і гинуть: їх беруть орли, або казакські хлоп'ята ловлять руками.

Їх дуже багато, оцих сорів. Їх десятки тисяч. Їх де-не-де більше, ніж землі в степу, хоч це і не показано на карті. І все ж таки ця убийча сіль покликала нове життя у каспійську пустиню.

Під каспійськими покладами на різній глибині, на сотню і більше метрів лежать колосальні поховані соляні куполи. Деякі з них мають десяток кілометрів завдовжки, а височінь їх майже не можна зміряти: є куполи, що заходять углиб на три кілометри—ціле кавказьке горяне пасмо під землею.

Цю сіль теж залишило по собі стародавнє море. Там, де було мілко, поробилися сухі солонці, на колишніх глибинах стали мілкі лагуни, в них кишіло життя, зогнило і зробилося нафтою, перемарувалося солоними покладами.

Але ті поклади могли бути нехай у четверть метра завтовшки. З чого ж узялися соляні гори? З чого ж відомо, що під землею соляні гори?

В кабінеті у довгоногого гравіметра Епамінонда висить велика, на всю стіну, карта трьох сотень соляних куполів. Через увесь степ перейшли люди з маятником. Гойдаючись над тяжкими породами, маятник ухилявся більше, гойдаючись над легкою пластичною сіллю, він ухилявся менше і Епамінонд накреслив контури куполів.

Коли підіймалися уральські гори, конвульсія зморшок, ущухаючи, добігла до моря. Знизу і з боків на сіль давили дебетіші породи і вичавили пластичну, як віск, сіль у дуплини під стріху зморшок. Так тонкі прошарки солі стеклись, сплилися в високі куполи, підіймаючи з собою ще легшу нафту. Вони вдушили її в околичні піски, просочивши їх нафтою, як каша просочується молоком. Над куполами, по схилах, під ними, піски насичені нафтою.

Довгоносий Епамінонд вісім років робив цю карту. Його батько й брати умерли від туберкульозу. Але він вісім років їде верхи і автомашиною у цій степу, шукаючи соляних куполів. За ним ідуть шукачі нафти.

Восени і весною зовсім не можна проїхати до нафти. Літом же всихають дороги на горбах поміж незчисленними сорами, і по них сунуть коні, люди, трактори, автомашини.

Але вони не бачать одно одного. Пухка земля, в степу стримувана корінням рідкого горілого полину, на дорогах розлітається в куряву і суне густою жовтою хмарою, ряснішою, ніж лондонський туман. Зсередини вулиці не видно домів Доссора. Ізда стає небезпечніша, ніж уночі. З тяжким гуркотом пролітають мимо машини Нафтопроводу, навантажені трубами. На поворотах машини можуть розбити на друзки стрічну таратайку, труби гремлять, на трубах сидять королі.

У такий курний туман дуже легко збитись з дороги, проминути селище, потрапити в „сор“. Якийсь директор промислу, блукаючи в куряві в двох кілометрах від свого присілку, поїхав старим слідом автомашини і з розгону вскочив у саму середину невеликого сора. Машина зав'язла, директор із шофером вийшли, збираючись брести на берег. Перейшовши кілька кроків, вони побачили пляшку, яка наполовину зайшла в трясовину. У пляшці була згорнена дудочкою цидулка:

„Я тут сидів, будете сидіти й ви!“

КАПІТАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА. ТАРАНТАСИ НА РЕЛЬСАХ.
ДОВБАЛЬНИЙ СПОСІБ. НАФТА В ШАПЦІ. ПОХМУРИЙ ОПТИ-
МІСТ. ЩЕ ОДНА ЗДІЙСНЕНА ФАНТАЗІЯ. ПРИЗВИЩЕ КУЧЕ-
РЯВОГО. ЯК ВІН ВИРІС. ПОРОДА ТЕАТРАЛЬНОГО СТО-
РОЖА. КОЧОВІ БАШТИ. ДИРЕКТОР НАВАРЮЄ ДОЛОТО. СОН
У МАШИНІ.

Це трапилося недалеко Доссора за сто кілометрів на північ-схід від Гур'єва. Доссор — це було єдине місце, де капіталісти знайшли і добували нафту. Нобель побудував три цегляні бараки для техніків, робітники жили в шатрах і в ямах. Ями ж були резервуарами для води. Не було ні водогону, ні залізниці з Урала. Взимку в ями навалювали сніг, закидали очеретом і все літо пили багно, що устоювалося в ямах. В убогому мазаному сараї стояв невеликий дизель. З декількох кущих дерев'яних триногів ішло довбання. Цей спосіб (інакше „ударне буріння“) вартий того, щоб про нього розповісти, адже колись і довбання було новим способом добувати нафту.

Нові речі часто-густо ніби силкуються підробитись під старі, звичні форми. Середньовічні збройовники намагалися зробити рушницю схожою на дракона, а приклад її був — той самий дубець, яким можна було провалити череп ворогові. Перший пасажирський поїзд був просто низкою тарантасів, поставлених на рельси. Перші автомобілі теж робились як тачанка: „зайвий“ мотор сором'язливо ховався десь під козлами.

Колись можна було докопатись до нафти простою лопатою — довбальне буріння не пішло далі думки про лопату.

До лопати був приладнаний пристрій, що трохи нагадував

грабаря. Ідея була в тому, щоб із деякої височини ударяти лопатою в ґрунт. Щоб дірка була рівна, робітники при кожному ударі повертали лопату, приклепану до штанги.

На цій каторжній роботі стояло чотири душі, заступаючи по двоє, по черзі. П'ятий — „ключник“, стоячи на тормозі, з найвищим напруженням сил та уваги керував роботою — на хвилину він давав від 20 до 50 ударів.

Від ударів швидко розхитувався станок, розгойдувалось риштування, усе ходило ходором, люди ризикували життям кожну хвилину. Таким способом можна було продовбати 800 метрів за півтора-два роки. (Тепер 800 метрів на Ембі часто проходять за півтора місяця). З десятиох скважин, продовбаних „ударним“ способом, вісім бувало негодящих — вода заливала скважину, обводнювались нафтові шари.

Чудесний сучасний коловоротний станок винайдено в Америці в 1911 році, але в Росії він мало вживався. На Ембі коловоротне буріння остаточно заведено кілька років тому.

Коли кучерявий з'явився на Ембі, нафту добували майже тільки в Доссорі, де її качав ще Нобель. Добудовувалась вузькоколійна залізниця від Гур'єва до Доссора. Бурили слабо. Шукали нафту тільки в „шапці“ соляних куполів. Коли там нафти не було, об'являлося, що все родовище „сухе“.

Поклади різних епох існування землі лежать одне на одному шарами. Ці шари не лежать рівно, а дещо схилені то вниз, то вгору. Соляний купол, випираючи до поверхні, випинає ці шари стріхою над собою. Подекуди сіль навіть розриває ці шари. Тоді говориться, що сіль „протнула“ поклади.

От тоді й глибоколежні шари, буває, опиняються близько до поверхні. Найближче вони будуть звичайно в самій шапці купола, там бувають і виходи нафти на поверхню. Побачивши на землі нафту, капіталісти бралися бурити, а головне — продавати акції на нове „родовище“. На Доссорі вони таким чином знайшли нафту. Але вони не знайшли її на Іскине, на Макаті і в багатьох інших місцях, хоча нафта і там була на поверхні. Тут її може й забагато бувало зверху, вона встигла вся вийти і вивітритися. Про те, що нафта може бути в піднятих шарах обабіч купола, капіталісти не знали, втім вони, мабуть, і гадки не мали, що бурять над соляним куполом.

Все змінилося, коли на Ембі з'явився геолог Пермяков. Людина не зовсім звичайна. Син' рахівника, він довго був робітником-бурильником. На його тонких руках шкіра зашкарубла навік. У нього добірна, бистра, математична голова, він живе мислю, — не думаючи, він не міг би прожити й дня.

Він — холодний фантаст, похмурий оптиміст, злий мрійник. У ньому немає ні краплі широкоголосої добрودушності,

вдастивой звичайним фантазерам. Він злий і точний у своїх фантазіях. Плохий і боязький на вигляд, у науковому спорі він — страшний боєць.

Геологи, що zostалися на Ембі у спадщину від старих часів, волею чи неволею довбали й свердлили дірки тільки над шапкою соляних куполів. Пермьков доводив, що треба шукати нафту на прикрих спадах куполів — бокову, „контактову“ нафту. З нього сміялися, кепкували з нового слівця „контактвий“ і довбали та свердлили сухі дірки, як і раніше. Але Пермьков, раз захопившись шуканням бокової нафти, боровся за неї люто і добився свого. Знайдено бокову нафту на Іскине, Макаті і Байчунасі. Зроблено гравіметричну розвідку і окреслено контури ембенських куполів. Перед цим гравітація танцювала тільки над шапкою купола: покололи її дірками, так, що ніде було свердлити нову скважину, але так і не було ані нафти, ані контурів купола. Отак було на Сагізі. „Стіл“ купола тут біля тридцяти кілометрів удовжки, а колунали тільки на площі в один кілометр.

До Пермькова ставилися так, як до всіх новаторів. Коли поставлена бурова давала нафту, це поясняли як випадок. Коли скважина була суха, вважали за доведене, що контакт-ова нафта є легенда і фантазія. Взагалі, мовляв, на Ембі нафти було мало і її всю викачали капіталісти, вони, либонь, не дурніші були за нас!

Але радянські академіки підтримали Пермькова і нафту знайдено. Проте невідомо, як Пермьков був би добився свого, щоб не кучерявий.

Коли кучерявий з'явився на Ембу, управління було в Москві, а майстерня та інженери сиділи в Доссорі, адже це було єдине нафтове місце.

Кучерявий почав з того, що переніс управління трестом у Гур'єв. Це була така ж ризиковита ідея, як і все, що він робив. Інженери не схотіли їхати в пустиню. Ніде було жити робітникам. На місці кваліфікованого робітництва не було зовсім, і взагалі, майже не було робочої сили.

І от кучерявий з допомогою Жукова, Пермькова і місцевої парторганізації взявся реалізувати свою ідею. Робітники робилися техніками, техніки — інженерами, кочовники — кваліфікованими робітниками. Найталановитіших посилали учитись. Він сам учив на ходу тих, кого не можна було послати на учобу.

Він побудував нове місто з очерету. Почали приїздити інженери, геологи і геодезисти. Вони, дивуючись, находили, що робота успішно посувається, декому з них довелося ставати вже під команду учнів кучерявого. Киргиз-казаки за весь час існування земної кулі поробилися бурильниками, буровими майстрами, техніками, інженерами, геологами, лікарями, бухгалтерами, слюсарями, токарями, монтерами.

сімдесят процентів промислового пролетаріату на Ембі — вікові кочовники - казаки, а перед приїздом кучерявого їх було сім процентів. Кучерявий сам вивчив геологію, більше того, він вивчив своїх геологів, але час уже сказати кілька слів про кучерявого.

Його прізвище Лаврентьев. Колись він звався куди простіше: „Яшка“. Його батько був грузчиком, а сам він по професії мастильник при машині. Як він з мастильника, з помічника слюсаря зробився переможцем всілякої пустині — піскової, кочової, пошехонської, безкультурної, на півсотні років одкинutoї від бігу нового життя? Він став членом партії більшовиків ще в тисяча дев'ятсот сьомому році.

Лаврентьев — велике ім'я на Ембі. Немає жодного гвинтика на виробництві, жодного куточка в домах, жодного чоловіка на Ембі, що не нагадував би про Лаврентьева. Але він не сам досяг того. З тисяча дев'ятсот сьомого року він не сам. Він працював у підпільних гуртках, йому давали книги, його любили й підтримували бакінські більшовики, ті вірні й скромні люди, чиї імена тепер відомі по найглухіших закутках усієї землі. Щоб не вони, він не був би Лаврентьевим. Як і зараз, він міг би співати пісню про Ваньку - ключника, злого розлучника та й по тому. Велика ненависть і велика любов кучерявого Яші zostалися б недоспіваними.

Він уславився вже за часів своєї роботи на промислі „Ільча“ в Баку, та тільки семирічна війна маленького загону більшовиків проти пустині зробила його тим, що він є тепер.

Після семирічної війни у вісімнадцятому столітті велика частина невеликої країни знелюдніла, зробилася пустою, кріпаки - солдати загинули в війні. Після семирічної війни в прикаспійському степу невелику частину великої пустині назавжди завоювано для людей.

Ці люди, в більшості своїй кочовники - казаки, сами не могли завоювати пустиню. Вони підкорялись їй, і треба було попередити завоювати їхню середньовічну психіку. Це зробив Лаврентьев. Він був напочатку як стратег: із штабом, але без армії. Він набирав, навчав свою армію на ходу, під час походу в пустині.

Він втручається в усе: забігши закурелий, стомлений у бурову, він зараз же сам хапається за штуцерний кран фонтанного апарата.

І цей штуцерний кран — справа його рук, зроблений за його рисунками; цю ідею він вивіз з Америки.

В його феноменальній пам'яті, здається, зберігаються всі глибини всіх бурових, усі характеристики неоконських, аптських, альбських, сеноманських і сенон-туронських верств, просвердлених на кожній буровій, поряд з тим фактом, що в такому то робітничому комунальнику поспувався водо-

провід, і з тим, що у театрального швейцара одросла борода, яку треба зголити, щоб не лякав глядачів.

Нестійким людям здається, що він не терпить заперечень. Аж от м'який, тихий, рахманий інженер по експлуатації Кокушкин не піддається, вислухує досить неприємні речі, а далі рівним голосом уп'яте повторює, що газ з нуля два вигідніше одвести на таку то свердловину, щоб там побільшити тиснення. Лаврент'єв схоплюється, очі його вергнуть блискавки, і от він погоджується.

Замість розбирати вишки, він „кочує“ їх на нове місце. Американці розбирають сталеві вишки й збирають їх на новому місці. Але цей американський метод для Лаврент'єва недосить американський.

Розбирати й збирати сталеву башту — історія довгенька. Лаврент'єв підрахував, що він виграє чотири дні на кожній башті, і цього для нього було досить.

Під башту в сорок метрів заввишки підладжуються полози. У башту запрягаються трактори, верблюди, коні — всі тяглові засоби промисла. Вона суне степом як триніг марсіянина. Це нові кочівники в стародавньому степу. Так дивовижним способом степ, переставши бути кочовим, знову стає кочовим, тільки й це слово, поряд із тисячею інших, набуває в нас нового значення, нечуваного на старій землі.

Але, звичайно, куди більше дивних речей, ніж сам Лаврент'єв, зробили знайдені й виховані ним люди, і все ж таки він втручається в усе, все пробує, і, раптом зауваживши, що шкалу крана на фонтаннім пристрої поставлено догори ногами, пише телефонограму, несе її, переступаючи ногами через незчисленні труби газо-нафто-водопроводу і зненацька спинившись, береться вираховувати раціональніше розположення труб.

Він запровадив скрізь коловоротне буріння, навчив наварювати долота побідитом і вакаром. Сам недосвідчений у наварці, поспішаючи, облікаючись, порався біля долота. Він знав, що завтра наварку зроблять краще, чистіше його ж робітники, але чекати до завтра він не мав сили.

Коли в Іскине пускають скважину або цементують десь то двісті шістдесят кілометрів у Кос Чагилі, він не може всидіти в своєму ойл-сіті і псявляється там, щоб бути при пуску. Це добре. Але він виходить з бурової весь у цементі, чи в нафті, замість того, щоб спати, скликає виробничу нараду. Він пробує виспатись у машині, але спати не можна: машина двигить, дзвенить, підстрибує вгору, стукає об горби, і він, добувши олівця, нетерпляче підраховує, за скільки день буде готовий нафтопровід до Кос Чагила¹.

¹ Поки набиралося цей текст ембенці закінчили нафтопровід і Кос-Чагилі качає нафту в Орськ. Забили два нові фонтани по 400 тонн на добу кожен.

На Кос Чагилі багато нафти і вся вона на засувках. Везти її ніяк. Кос Чагил — це улюблена дитина Лаврентьєва, він почав існувати при ньому. До того часу існували тільки величезні сори потойбіч незчислених барханів чудесної ріки Емби.

ЧЕРВОНА ГОЛОВА. ЗУСТРІЧ ВОРОГІВ СЕРЕД ПУСТИНИ. ЯК
ФАЛАНГА ЛОВИТЬ МУХ. ДОЧКА ФРАНЦІЯ. ЇЗДА БЕЗ
ЛІХТАРІВ. МІСТО НА ОСТРОВІ. ЇЗДА ПО ДНУ РІКИ. ШО-
ФЕРИ КОЛИХАЮТЬ БОСИМИ НОГАМИ В ПРОХОЛОДНІЙ
ВОДІ

Одного прекрасного дня до польового геолога Аврова приїхав на доброїзному коні старий дід і зажадав, щоб його справили до директора тресту. Це був Башим Кизил Бас (Червона Голова), але він був уже сивий, як вовк. Довга, широка, рясна борода показувала, що він був дуже старий віком — у казаків борода росте дуже помалу й потрохи.

Польовий геолог Авров сидів на ящику серед кибитки. На другому ящику перед ним лежали розрізи свердловин. Він вивчав їх, міркуючи, в якому напрямі ідуть вгору крейдові нашарування.

Геолог Авров — колишній ворог геолога Пермькова. Присадкуватий, кремезний сибіряк, він насуплював низькі чорні брови, схилиючись над рисунками. Син сибірського мисливця, сам завзятий мисливець, він почав вивчати геологію, вештаючись, блукаючи в середнеазійських горах. Заблукавши в проваллі, він десь на третій день знаходив дорогу додому, стежачи за кривулями стародавніх прошарків, вивчаючи зерно і колір скель, що вилазили спід землі. Далі він учився в Ленінграді і працював грузчиком на вокзалі. Вугільною брилою йому одтяло великий палець лівої руки — той куций недорубок пальця тепер лежав на рисунку, правою рукою він механічно одганяв з потилиці мух.

У спорі з Пермьковим він обстоював погляди старих геологів, Пермькова він вважав за легковажного верходума.

Якось вони їхали удвох на легковій машині, мовчки, дивлячись різно у праве і ліве вікно. Путь була довга. Оком геолога оцінюючи ґрунтові підняття удовж дороги, вони буквально забули один про одного.

Засичала задня шина, випускаючи повітря, машина спинилась. Авров і Пермьков водночас вистригнули на різні двері, щоб підійти до аварійної шини. Вони зійшлися за автом, і раптом Авров побачив Пермькова, а Пермьков побачив Аврова. На обличчі Аврова був стриманий подив. Він зовсім забув, що їхав в одній машині з ворогом. Він був уражений як громом цією несподіваною зустріччю в пустині. Такий самий подив він побачив на обличчі Пермькова. Вони офіційно

привітались і потім, як по команді, повернулися назад, шукаючи очима машину суперника. Авров дивився, де машина Пермякова, Пермяков не міг добрати, де ділась машина Аврова.

Вони об'є враз збагнули, що їхали вкупі, на одній машині, і що сиділи поруч. Перший посміхнувся Пермяков. Вони підійшли один до одного, міцно потиснули руки і почався дружній, спокійний спір.

Червона Голова увійшов у кибитку. Авров не почув його ходи. Червона голова тихо засміявся і хотів був ляснути геолога по плечу — геолог знав і любив казакську мову, його знали й любили казаки. Та раптом старий забачив німу сцену, що відбувалася на плечі геолога.

Права рука механічно відганяла мух від потилиці; вони сідали перепочити на плечі, і тут на них чигала здорова фаланга. Упіймавши муху, вона похапцем жувала її тут же на плечі і націлялась на нову.

Червона Голова з цікавістю дивився на цю сцену. Нарешті, на третій мусі йому набридло чекати, і він забалакав до Аврова. Авров давно знав Башим Кизил Баса.

Колись раніше Кизил Бас був великий джигіт, тобто, в прикаспійській уяві, перший чоловік, щоб украсти коня. Для нього було пусте діло перелетіти десь за тисячу кілометрів під Оренбург, чи забитись у Туркменію і провести звідти десяток добрих коней.

Але Червона Голова не вмів берегти добро, роздавав і прогулював накрадене і все життя вікував злиднем. Рідні його з того самого клана вправилися забагатіти за його горбом і навчилися кепкувати з Червоної Голови, що ходив у подертому бешметі і щовесни голодував.

Глум дійняв джигіта, і він виришив забагатіти. Скоро в нього було вже щось із сотні баранів і джірма (двадцять — добрий калім!) коней та верблюдів. Джірму він віддав за молоду жінку, і вона породила йому дочку — чотирнадцяте дитя Башим Кизил Баса.

— Яка найбагатша країна в світі? — питався Кизил Бас, і хтось сказав йому, що найбагатша країна — то Франція. Тепер він сам був багатий, він назвав свою дочку „Францією“ і утяв для всього клана такий бенкет, що після нього знов залишився в подертому бешметі.

Знову він голодував кожну весну, аж от прийшли радянські люди, і Кизил Бас навчився їсти хліб весною. Він знав степ, як чисте обличчя своєї жінки, показував радянським людям шляхи, місця, де можна копати криницю на солодку воду і старі землянки, щоб ночувати. Дізнавшись, що радянським людям потрібна нафта, він засідлав коня, з'їздив на Кос Чагильські дюни, і привіз звідти шматки киру — застиглої в піску, вивіреної нафти. Геолог Авров накреслив геологічну карту і Лаврентьев вирішив бурити на промислову нафту.

Так починається історія Кос Чагила. І от на сцену виходить завтранспорту. Одне діло завідувати транспортом де-небудь на твердому заасфальтованому місці, але зовсім інша справа — транспорт у прикаспійському степу. Тут звичайна людина ні до чого, потрібний орел.

На завідувача транспорту і був обраний моряк і командир полку Костя Селезньов, саме на тій підставі, що „нема такого місця, де Костя не пройде!“ Середньої статури, з квадратними плечима, білявий блакитноокий Костя — людина не багатомовна. Його повільний бас знають головне в двох словах: „Заводь!“ (тобто машину) і „Чепуха!“ (тобто всякі перешкоди в дорозі). Розповідають, що в одній подорожі по степу, де брало участь технічне керівництво, забули взяти воду і це з'ясувалося тільки тоді, коли заночували. На машині були поповнені ліхтарі. Костя вийшов у двір.

— Заводь! — мовив він до шофера інfernальним басом.

— Як заводити, Константине Петровичу? Як поїдем без фар?

— Заводь!

— Як хочете, Константине Петровичу, а я без дороги не поїду. Машину зломиш.

— Чепуха!

— Константине Петровичу, я доповім директорові.

— Заводь. Тоді доповіси!

Костя сам сів до руля. Машина загула, і Костя виїхав у беззор'яну, безмісячну ніч. Техдиректор, гадавши, що це жарт, вибіг на двір, але було вже пізно. У відповідь на свій вигук, він почув тільки гудіння мотора і ще якийсь звук, трохи нижчий за гуркіт машини, приблизно подібний до слова „чепуха“.

Костя приїхав до Гур'єва цілісінький, на непошкодженій машині. Тільки назад він віз воду уже на іншій машині — з фарами.

На той час Авров уже закінчив картирувальну роботу. Навіть малесенькі розвідні станочки перевезено туди з неймовірними труднощами. Авров і Пермьков вважали, що глибоке буріння має дати промислову нафту.

Була весна 1931 року. Річка Емба застувала путь до Кос Чагила. Літом вона не існує, але весною розливається рукавами на весь степ. Цього року після глибокого снігу була нечувана повідь. Проте треба було перевезти станки для глибокого буріння, інакше цілий рік міг пропасти для Кос Чагила.

Лаврент'єв скликав нараду, хоча, власне, не було про віщо радитись: на Ембі флоту не було.

— Товариші! — сказав він. Треба везти станки на Кос Чагил. І то зараз! Але як зробити — не знаю. По воді, либонь, і Костя не пройде. Так?

Костя видавив із себе якийсь звук — чи „з“ чи „ч“. Але

Лаврентьев саме не дивився на нього. Воді не було краю. Урал заходив за горизонт, залізницю на Доссор розмило небувалою повіддю. Вони сиділи на острові. Хтось із присутніх у сто перший раз почав підрахувати, чи не можна почекаати, поки висохне Емба.

— Перевезу, Якове Васильовичу! — сипло сказав Костя.

Лаврентьев швидко повернувся від вікна. Він чекав цих слів.

— За скільки днів?

— До першого травня. П'ятнадцять днів!

— За п'ятнадцять днів? Тільки всього? Треба ж ще поїхати подивитись. Га?

Але Кості вже не було. Він вийшов на двір.

— Заводь!

З ним поїхав дорожний майстер Бурлаков і зававтотранспорту Катин. Передусім поїхали на Жилу Косу пробувати ближчої дороги, що йде понад морем. У найвужчих місцях води було близько двохсот метрів і вода ще прибувала.

Вертаючись до Жилої Коси, біля Асан Кет Кена сіли в стару остожину (глибокий рівчак, що оберігає сіно в стогу від скотини) — її не видно було під водою.

Утрюх увійшли в воду і силкувалися зрушити машину. Машина не йшла, задні скати чимраз глибше закопувалися в дно остожини. Нарешті вона зовсім сіла і радіатор став дибки над водою.

Надвечір надибали закинуту землянку і в ній, мокрі, пересиділи ніч. Уранці розламали землянку і понесли дощя й кілля до машини. Узаялися підкочувати й підважувати колеса на дошках. Але машину так і не зрушили до вечора. Хліб вийшов іще вранці.

Другого ранку знов почали підкопувати й підважувати. Зававтотранспорту Катин, охлявши з голоду, зомлів. А вдвох нічого не можна було зробити — комусь треба було правити рулем. Катина одкачали водою і посадили коло руля. Підкопали ще. Тенер це була ціла траншея, що виводила з остожини на рівне. Під передні й задні колеса підмостили очерет.

В обід другого дня вийшли з остожини й приїхали до Гур'єва. Звідти, взявши хліб, виїхали на Кос Чагил манівцями через Доссор, Сагиз та Бек-Бек-е і прийшли до дерев'яного мосту через Ембу. До мосту залишалося ще коло двох кілометрів мілководдя.

Костя скинув штани і побрів до мосту. Міст був наполовину знесений водою. Решта його стирчала посеред води як тріска. Не було рації відбудовувати міст, його довелося б протягати на цілі кілометри в обидва боки. У річищі води було півтора-два метри, але вода начебто вже сходила. Костя Селезньов вирішив везти спорудження для бурових. Дорожного майстра Бурлакова покинули в сусідньому аулі, — він мав все ж таки спробувати відбудувати міст.

Напередодні першого травня, після цілої одисеї пригод, споруду для бурових верблюдами, кіньми, сімома вантажними машинами підтягли до води. Але моста не було: Бурлаков розповів, що вода не тільки не зійшла, а, навпаки, прибула ще на півметра. Він не зумів також роздобути підмогу — робочих рук: завтра Перше травня і степовики не схотіли виходити на роботу в свято. Тепер глибока вода була на двісті двадцять метрів завширшки. Доводилося завертати додому.

Був ясний сонячний день. Постійний вітер—моряна, південно-східний, гонив степом хмари пекучої курави. Летіли дрібні камінці. Понад шляхом аж у самий горизонт клуботів безкрай струмись пилу. Знесилений довгою путтю, Катин розстелив кожуха і ліг спати. За хвилину його обличчя і руки укрилися жовтим пилом, він став подібний до мертвяка. Куці торішнього полину, збивані вітром, на мить затримувались коло нього, пурхали через руки й лице, але він спав—надто довга й безрадісна була путь додому. Дизелі, помпи, рихтовання на підводах, запряжених верблюдами, припалі пилом, чекали на сигнал до відступу.

— Уставай! — сказав Костя. — Готуй воротки. Я привезу людей.

Уранці першого травня Костя з'явився з вагоном комсомольців, яких він усю ніч збирав, кружляючи степом на вантажній машині. На плотах, збитих з того, що зоставалося від мосту, комсомольці перевезли на другий берег воротки і стали на воротках. З машин знято делікатні частини і їх поволі потягли по дну тросами воротків. Верблюди ревли, не бажаючи йти у далеку воду. Тоді перед ними пустили коня. Найбільший, кладений, одногорбий верблюд застогнав, немов тяжко хвора людина, увійшов у воду і відразу перегнав коня, переступаючи довженними ступцями. Колеса забурювались в намуловатому дні, рвалися линви воротів, верблюдячі горби та шиї стреміли над водою як табун велетенських гагар, коні пливли, шофери сиділи згори на кабінках, колихаючи босими ногами в прохолодній воді.

Ще перед вечором усе перевезено на той бік, частини знову змонтовано на машинах і вночі бурові приїхали на Кос Чагил. Ще раз справдилася теза: „нема такого місця, де Костя не проїде!“

(Далі буде.)